

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

КУЗЬ МАРІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 340.12

ІНТЕНЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО БУТТЯ

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Карась Анатолій Феодосійович
доктор філософських наук,
професор

Львів – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Стан філософсько-правового дослідження проблеми інтенціонального розуміння правового буття	15
1.1 Ідея інтенціонального розуміння правового буття та стан його дослідження	15
1.2 Методологія дослідження феноменологічних концептів права	32
Висновки до розділу 1	42
РОЗДІЛ 2. Онтологічні та гносеологічні засади інтенціонального аналізу правового буття	45
2.1 Право як феномен суспільного буття	45
2.2 «Правове життя» як філософсько-правова категорія	73
2.3 Інтенціональний вимір правового вчинку	86
2.4 Інтенціональність правової поведінки	100
2.5 Феноменологічне світо- та правопізнання	111
2.6 Феноменологія правової реальності	121
Висновки до розділу 2	131
РОЗДІЛ 3. Праксеологія дослідження інтенціональності правового буття	134
3.1 Вплив інтенційного світу людини на формування правосвідомості, правової культури, правової поведінки та правового буття	134
3.2 Від соціальної метафізики вчинку до феноменології правової настанови	155
3.3 Феноменологічна парадигма інтенціональної визначеності	

правового буття	171
Висновки до розділу 3	177
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасне суспільне буття характеризується інтенсивним впливом інформаційних технологій та посиленням ролі знань і свідомості людини в усіх сферах суспільного життя: культурній, політичній, економічній, соціальній, духовній і, звичайно, в правовій. Існують підстави стверджувати, що в умовах глобалізації серед багатоманітності наукових дисциплін та предметних знань, визначається зростання загальнонаукових пошуків, покликаних інтегрувати різноманітні знання й пов'язані з ними сфери людської активності в конгруентній сучасній науковій парадигмі. Названі пошуки не оминули й сучасного правознавства, зокрема це стосується такої його галузі, як філософії права, що призводить до дискусій в розумінні природи самого права та ролі передусім людської свідомості й почасти психологічної діяльності людини стосовно генерування правових ідей та цінностей і конституювання правових систем.

За таких обставин істотно зростає роль правових наук у сучасному українському суспільстві. Адекватний опис і дослідження соціально-політичних, економічних і духовних процесів, закономірностей розвитку правових явищ, вимагають оновленої розробки науково-світоглядних, методологічних принципів правознавства. Потреби вивчення методологічних проблем теорії права зумовлені й загальнонауковою ситуацією, яка характеризується надто суперечливими підходами й відсутністю загальновизнаних критеріїв наукового знання. На сучасному етапі розвитку правознавства відбувається перегляд наявних теорій з метою їхньої наукової верифікації, що обумовлює дискусії стосовно нових методологічних підходів.

Актуальність методологічних проблем права викликана також історичним зміщенням від пошуку єдиного, загальновизнаного погляду на

правові феномени – (монізму) до поширення розмаїтих підходів та інтерпретацій права (методологічний плюралізм). Пошуки методологічних принципів і засобів дослідження права здійснюються через синтезування різних напрямів його витлумачення. Водночас низка теоретичних досліджень присвячена поглибленому вивченню неklasичних методологічних підходів до правого буття за допомогою їхнього усвідомлення й перенесення з сучасної філософії. Серед філософських підходів, які вплинули в ХХ столітті на інтерпретацію правосвідомості та правознавства, варто відзначити феноменологію, антропологію, герменевтику, синергетику й семіотику. Саме завдяки цим філософським методологічним принципам істотно змістилося тлумачення й розуміння природи права як такого.

Право в сучасному глобалізованому світі дедалі більше виконує функцію соціального регулятора, сфера впливу якого не обмежується юридичною системою, а охоплює всі характеристики людського буття. Найважливішими завданнями філософії права є витлумачення причин та чинників впливу права на життя суспільства та відповідна концептуальна розробка такого категоріального апарату, який би відповідав новій соціально-правовій дійсності на рівні сучасних вимог правової інтенції.

Дисертація також визначається потребами філософсько-правового осмислення неправових практик, які стрімко відтворюються, та суперечностей між формальними нормами і звичаєвим правом, розширенням меж досягнення правового суб'єкта, руйнуванням традиційних принципів габітуалізації правових норм і цінностей. Філософське вивчення цих процесів передбачає співвіднесення теоретичних моделей нормативного регулювання суспільства зі зміненим соціокультурним контекстом.

Феноменологічний підхід до філософії права завдячує своїм розвитком ученню Е. Гуссерля, яке дозволило обґрунтувати можливість застосування рефлексивно-критичної позиції до класичного типу праворозуміння. Феноменологія вплинула на різні сфери соціально-гуманітарного знання: правознавство (Н. Н. Алексєєв, А. Райнах, П. Ф. Лінке), філософію (Г. Шпет,

С. Л. Франк, М. Гайдеггер, М. Мерло-Понті, Ж.-П. Сартр), культурологію (М. Шелер, Е. Кассіер), соціологію (П. Бергер, Т. Лукман, А. Щюц, Ф. Кауфман, Ю. Габермас, П. Бурдьє), психологію (К. Ясперс, К. Штумпф). Серед сучасних філософів аналізу специфіки феноменології та її методології присвячені праці сучасних російських авторів: В. С. Несерсянца, В. І. Молчанова, Н. М. Смирнової, К. А. Свасьяна, П. П. Гайденко, Н. В. Мотрошилової, В. Є. Кемерова, Т. Х. Керімова, В. А. Конєва, К. С. Пігрова, Д. Н. Разєєва та ін. У дисертаційній роботі здійснено ґрунтовний аналіз основних напрямів розвитку феноменології, в яких її методологія застосовується для дослідження різних соціальних явищ: права, політики, освіти, науки, соціальної реальності загалом.

Серед українських правознавців, котрі торкаються проблем застосування феноменологічного та інших методів в дослідженні правових явищ, варто виокремити: О. М. Балинську, М. Г. Братасюк, В. В. Речицького, І. С. Максимова, П. М. Рабіновича, В. Н. Сайфуліну, О. Ф. Скакун, А. В. Скуратівського.

Водночас у сучасній науці великого значення набуває перегляд і подальша розробка правових концепцій М. М. Алексеєва, А. Г. Асмолова, М. М. Бахтіна, В. А. Бачиніна, А. Б. Венгерова, Б. А. Кістяківського, А. П. Куніцина, А. В. Малька, П. І. Новгородцева, Л. І. Петражицького, Є. В. Спекторського, Ф. В. Тарановського, Є. М. Трубецького, С. Л. Франка, Е. Н. Яркова та ін.

Перший досвід послідовної реалізації ідей Е. Гуссерля представлений у працях А. Райнаха. Ґрунтуючись на концепції лінгвістичної значущості Е. Гуссерля, він розробив першу систематичну теорію виконавчих вживань мови, до яких увійшли не тільки обіцянки чи команди, але й попередження, вмовляння, звинувачення, лестощі, проголошення, присвоєння імен і т. д. – усі ці феномени А. Райнах називав «соціальними діями». Робота Е. Гуссерля «Логічні дослідження» дозволила А. Райнаху зробити неабиякий внесок у

вивчення специфіки правового дискурсу, проте інші, не логіко-лінгвістичні аспекти застосування феноменології, залишилися поза його увагою.

Вершиною феноменологічних досліджень права, а відтак інтенціональності правового буття можна вважати вчення про правову структуру М. М. Алексєєва, в якому він намагався виявити горизонт «бачення» права, що дозволяє за можливості повністю охопити цей складний феномен. Осмислюючи феномен інтенціональності правового буття, вчений вперше використав усі види феноменологічної редукції. На основі отриманих висновків про феноменологічний характер правового буття М. М. Алексєєв визначив його не як історичні події чи факти, а як сутності ідеального характеру, що виконують функцію горизонту або смислової межі права.

У 70-і роки ХХ століття відроджується інтерес до феноменологічного підходу у дослідженні правової проблематики. Тоді з'являються роботи Г. Коінга і Х. Губмана, в яких право розглядається в контексті концепції абсолютних цінностей антропології й феноменології М. Шелера. Феноменологія права як теорія правових ейдосів представлена Г. Гуссерлем, Ф. Кауфманом, П. Амсеком, Б. Вальденфельсом і С. Гойар-Фабром, які вважають її предметом рефлексивного опису світу права і його внутрішнього джерела у свідомості. Застосування ними феноменології для дослідження конкретних галузей права і структур правосвідомості виявило обмеженість натуралістичних та класичних підходів до визначення суті права, продемонструвало необхідність розробки понять і категорій некласичного праворозуміння. На значущості феноменологічних ідей акцентують у декількох напрямках: по-перше, феноменологія розглядається як теоретико-методологічне підґрунтя інтегративного праворозуміння (А. В. Поляков, В. В. Бібіхін, І. М. Грязін); по-друге, феноменологічне вчення про життєвий світ утверджується як передумова онтологічних і гносеологічних підстав сучасної теорії та філософії права (І. Д. Нєвважай, Ю. Є. Пермьков, С. І. Максимов); по-третє, під впливом ідеї інтерсуб'єктивності розвиваються комунікативні та герменевтичні теорії права (П. Рікер, Б. Вальденфельс, Ю. Габермас,

А. В. Поляков, І. Л. Честнов, А. І. Овчинніков, І. П. Малінова, С. І. Максимов та ін.); по-четверте, завдяки рецепції ідеї інтенціональності правового буття такі відомі теоретики права і філософії, як Н. Луман, Г. Берман, Р. Дворкін, Г. Гарт, В. Майгофер, М. Мюллер, А. Кауфман, У. Луйжпен, Е. Фехнер зробили значний вклад у становлення некласичної і постнекласичної наукових парадигм права.

Поданий аналіз філософської та правознавчої літератури, присвячений застосуванню окремих феноменологічних процедур до вивчення права й обґрунтуванню актуальності некласичного праворозуміння через розширення тезаурусу правового дискурсу, становить теоретико-методологічне підґрунтя запропонованого дослідження. Оскільки дослідження інтенціонального розуміння правового буття, внаслідок нетривалості його історії, недостатньо розроблено і систематизовано, то дисертаційна робота покликана «заповнити» наявну теоретичну прогалину.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана у контексті теми науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Львівського державного університету внутрішніх справ «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433), а також відповідно до Пріоритетних тематичних напрямів наукового дослідження і науково-технічних розробок на період до 2015 року (п. 4 Фундаментальні дослідження з актуальних проблем суспільних та гуманітарних наук), затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 07.09.2011 № 942.

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертації – окреслити філософсько-правову концепцію правового буття на основі застосування феноменологічної методології. Відповідно до мети в науковій роботі поставлені такі *задачі*:

– здійснити порівняльно-історичний аналіз проблемного поля феноменології права;

– визначити особливості інтенціонального аналізу та розуміння правового буття, спираючись на загальнонаукову методологію та правову феноменологію;

– з'ясувати значення феноменологічної методології для розвитку некласичного праворозуміння;

– розкрити зміст концепту «правове буття»;

– описати онтологічні підстави правового буття з погляду феноменології;

– дослідити, що виступатиме смисловим конфігуратом, який об'єднуватиме феноменологію права та інтегративне праворозуміння;

– окреслити конститутивні елементи феноменологічної моделі правового буття;

– з'ясувати зміст принципу інтерсуб'єктивності для інтенціонального аналізу правового буття;

– визначити, що є необхідною умовою для інтенціональної експлікації правового буття;

– з'ясувати, яким чином в процесі інтенціонального підходу до правового буття проявляється ідеалістична настанова феноменології;

– застосувати феноменологічні дескрипцію та інтенціональну модель права для дослідження українського правового буття.

Об'єкт дослідження – правова реальність, утворена правовими явищами і процесами.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні засади інтенціонального аналізу правового буття, яке постає як сукупність даностей або смислових настанов правової реальності.

Методи дослідження. Однією зі складових мети дисертації є розгортання феноменологічної методології дослідження правового буття. Для досягнення мети і вирішення завдань дисертації автор застосовує загальнонаукові методи: логічні (аналіз, синтез, дедукція, індукція), системно-структурний, а також спеціальні – історичний, соціологічний.

Методологічну основу дослідження також становлять генетичний і телеологічний принципи пізнання соціально-правових явищ і понять з точки зору їх історичного розвитку і функціонування, причинно-наслідкового взаємозв'язку і взаємообумовленості, а також із точки зору їхньої ціннісно-цільової структури та соціального призначення.

Відтак, мета дослідження досягається через послідовне використання основних і допоміжних методів. На першому етапі розробки методології дисертаційної роботи розглянуто основні підходи до розуміння права як феномена суспільного буття, а також здійснено критичний аналіз феноменології Е. Гуссерля, виявлено її історичне обмеження. Відібрано феноменологічні методи, що відповідають вимогам соціального пізнання. На другому етапі в методологію дисертації включено метод моделювання, виявлено можливість його адаптації до цілей феноменологічного дослідження. На завершальному етапі дослідження визначено додаткові нефеноменологічні методи, які допомагають вирішити конкретні завдання, що виникають у процесі вивчення проблеми.

У методологію дослідження правового буття включено такі феноменологічні процедури, як редукція, дескрипція та інтерпретація. Зокрема, застосування феноменологічної редукції дозволяє безпосередньо зосередитися на феноменах права за допомогою процедури *epoche*. Головною процедурою є інтенціональний аналіз, інкорпорований в структуру феноменологічної редукції. Процедура феноменологічної дескрипції покликана зафіксувати основні якості вимірювання феномена правового буття.

Типізації, що виникають у процесі соціального пізнання, всупереч вимогам феноменологічної редукції, різноманіття проявів права і його схожість у деяких аспектах з іншими видами соціального регулювання, угрунтовують необхідність доповнити феноменологічні процедури методом моделюванням. Феноменологічна модель – структурований пізнавальний образ правового буття, який виконує фокусує функцію, конкретизуючи її

опис, що, завдяки застосуванню інтенції, дозволяє відрізнити правові явища від інших явищ соціального життя.

Крім основних методів, у дисертації використано й допоміжні: порівняльно-історичний аналіз, принцип єдності онтологічного і гносеологічного, принцип актуалізму. Метод порівняльно-історичного аналізу дозволяє реконструювати логіку історичного розвитку права як феномена та феноменологічних уявлень про нього, виявити загальне і особливе в них. Принцип єдності онтологічного і гносеологічного щодо дослідження інтенціональності правового буття уможлиблює визначаючи його, як соціальний процес і як процес конституювання. Актуалізм виражає вимогу розглядати право на будь-якій стадії його розвитку як ідентичне самому собі.

Теоретичне підґрунтя дисертації становлять також фундаментальні класичні праці зарубіжних і вітчизняних філософів і правознавців, та сучасні дослідження в галузі теорії та історії права, філософії права, соціології, політології, антропології та культурології.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація виконана як комплексне дослідження, в якому в галузі філософії права на основі застосування феноменологічного підходу вперше проаналізовано проблеми методології сучасного правознавства й концептуально визначено зміст правового буття з погляду на його інтенційну сутність і роль в системі демократичних суспільних відносин. Зокрема:

вперше:

– встановлено, що феноменологічний підхід дає підстави розуміти право як інтенційний корелят суспільної дійсності, що опредметнюється через акти правосвідомості, які виникають з потреб регулювання й організації «життєвого світу» суспільства в його відношенні до системи влади і державного управління;

– обґрунтовано, що інтенційний корелят виступає структурним елементом правосвідомості, яка виникає на рівні міжсуб'єктних відносин і

здійснюється через генерування сенсів, уявлень, концептів та правових норм, обумовленим визнанням цінності індивідуальної й політичної свободи;

– доведено, що інтенціональність проявляє таку спрямованість правосвідомості, яка містить потреби аксіологічного регулювання системи організації життєвого світу довкола ідей свободи, рівності та справедливості: це те, про що міркує чи передає у повідомленні (репрезентації) суб'єкт права;

– встановлено, що осмислення правового буття стосується інтенціонального аналізу правової знаково-символічної системи й визначається двома конкурентними перспективами: ідеальною (теоретичним значенням правового буття) і прагматичною (значенням правового буття в умовах ситуації). Одна стосується когнітивних можливостей уявлення щодо правового буття, інша – способу розуміння та інтерпретації його смислу;

удосконалено:

– тлумачення перспективи теоретико-методологічних принципів феноменології для розвитку інтегративного праворозуміння;

– розуміння того, що основою феноменологічного дослідження правового буття виступає відношення між його значеннєвим і символічним виразом у правосвідомості та її інституційно-предметним здійсненням. Сприйняття феноменологічно обумовленої структури правового буття здійснюється правосвідомістю, яка спрямована на відкриття «чистого знання», що відрізняється від теоретичного;

– застосування феноменологічної моделі права для дослідження реалій правового буття українського суспільства;

дістали подальший розвиток:

– на основі загальнонаукового підходу, притаманного для некласичних філософських парадигм, запропоновано визначення змісту концепту правового буття в аспекті єдності онтологічних і гносеологічних принципів;

– визначення онтологічних підстав правового буття, як право-структури і право-процесу;

– інтерпретація процесу смислотворення права як єдності пасивного та активного чинників правосвідомості та пояснення в контексті феноменології суті процесуальності правового буття й умов формування образу позачасової правової структури.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що висновки та оцінки, які містяться в науковій роботі, розширюють межі методологічних досліджень у правознавстві, доповнюють і розвивають положення загальної теорії права із таких фундаментальних питань, як система методів дослідження правового буття, поняття і класифікація типів праворозуміння.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що дисертаційна робота охоплює методологічний аспект, відтак – має безпосереднє спрямування на практику правозастосування у різних сферах правового буття. Результати дисертації можуть бути використані для обґрунтування позицій різних суб'єктів права, розробки методології прикладних проектів у сфері соціального, адміністративного та конституційного права.

Дослідження може бути використане в навчальному процесі для викладання таких дисциплін, як «Теорія держави і права», «Філософія права», «Міжнародне право», «Право Європейського Союзу», «Юридична деонтологія», а окремі узагальнення і висновки можуть прислужитися для аналізу та тлумачення правових норм чинних нормативно-правових актів; отримані результати можуть спричинитися до подальшого наукового аналізу методологічних проблем, а також застосовуватися при вирішенні галузевих і міждисциплінарних питань юридичної науки.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, а також на постійно діючому міжкафедральному семінарі з розгляду дисертацій за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

Окрім цього, основні положення дисертації висвітлено у доповідях і повідомленнях на таких науково-практичних заходах, як: Звітна наукова конференція ад'юнктів, аспірантів та здобувачів на тему «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 17 жовтня 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (м. Запоріжжя, 26-27 грудня 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики: матеріали» (м. Львів, 26-27 грудня 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику» (м. Харків, 6–7 лютого 2015 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані у п'яти наукових статтях. Чотири із них – у фахових наукових виданнях України, одна – у науковому періодичному виданні іншої держави (Республіка Молдова). Положення дисертаційної роботи додатково викладені у чотирьох тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що об'єднують 11 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 198 сторінок, із них основний текст – 182 сторінки, список використаних джерел (186 найменувань) викладений на 15 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СТАН ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРАВОВОГО БУТТЯ

1.1 Ідея інтенціонального розуміння правового буття та стан його дослідження

Проблема правового буття більш ніж масштабна. Вона охоплює поняття правової реальності, або ж правової дійсності, а ці категорії за суттю такі, що вміщують вимір елементів природного та позитивного права, правову сучасність і правові традиції, що на них ґрунтуються, правову науку та практику.

Поняття правового буття, або правової онтології, є інструментальним терміном філософії права та становить її самостійну категорію.

Правова онтологія вивчає суще, тобто те, що є у праві і стосується власне права, людини, суспільства, цінностей, всесвіту тощо. Окрім цього, правова онтологія постійно намагається з'ясувати зміст і співвідношення понять природного і позитивного права.

До прикладу, науковець К. Азархін виокремлює структуру онтологічних інтенцій, розрізняючи дві основні її складові: діалектику запитання і відповіді та діалектику сенсу і вітального прагнення.

Якщо перша більш-менш зрозуміла, то іншу слід розглядати через призму ціннісно-цільових установок суб'єкта та естетичного чуття відповідно. Питання, що містять онтологічну інтенцію, виникають поступово, у певному порядку, відображаючи сенс.

У сталій онтології сенс і результат онтологічної інтенції узгоджені, проте в момент актуалізації вони часто не збігаються та потребують узгодження. За допомогою онтологічних інтенцій будь-який сенс постає засадничою та незмінною частиною онтології [2, с. 3–4].

Отож, правова онтологія як філософсько-правовий напрям інструментальними термінами обирає правову реальність (дійсність), буття та небуття. Проаналізуємо сутність цих основних категорій.

Найпоширенішою в юридичній літературі є думка, що правова реальність – категорія права, покликана відобразити всю суть зі світу правових явищ і процесів у фіксованому вигляді в межах визначеної історико-територіальної площини.

Правова дійсність становить фактичне буття правового універсуму, наявну реальність усіх правових явищ і процесів, що наявні у просторово-часовому континуумі: і матеріального (власне онтологічного), і ідеального (деонтологічного) зразків [175, с. 498].

На думку С. Максимова, зміст правової реальності, як інструментального наукового терміна, виявляється через призму людської свідомості, зокрема і правосвідомості, та відображення у ній правової категорії, свідомого відтворення у ній картини права. Правову реальність варто розглядати не тільки як пасивне сприйняття права, але й як активну сферу правового життя [77, с. 79].

На нашу думку, правова реальність – це особливий світ взаємодії людини та правового світу, що окреслює весь спектр активності одного й іншого суб'єктів, у межах якого розвиваються будь-які відносини, що характеризуються значущістю та здатні спричиняти наслідки.

Що стосується поняття буття, то воно виникло ще у античній філософській доктрині.

На думку Парменіда, буття – це те, що існує. Воно безперервне, однорідне та бездоганне, абсолютно нерухоме [21, с. 46].

Ми розглядаємо буття як сутність, ядро, засадничі форми будь-якого явища і процесу. З огляду на це, онтологію вважаємо такою, яку можна застосувати в межах будь-яких досліджень і за її допомогою (використовуючи онтологічний метод) вирішити чимало завдань. Утім, про це йтиметься у наступному підрозділі наукової роботи.

На думку С. С. Сливки, буття властиве всьому існуючому та володіє такими основними ознаками:

- 1) відокремленість від усього живого;
- 2) існування поряд із іншими відокремленими, незалежними суб'єктами;
- 3) існування у взаємозв'язках із іншими незалежними суб'єктами;
- 4) існування у єдності із людиною, соціумом, цінностями; всесвітом нерухомим [136, с. 134].

Якщо говорити про інтенціональний аспект у філософії, то важливо з'ясувати сутність, яка корінням сягає учень Р. Декарта. Саме йому, а відтак Г. Гегелю, Е. Гуссерлю та М. Гайдегеру, слід завдячувати зародженням феноменології як філософської категорії та виникнення в її межах терміна «інтенціональність».

Запропонований Р. Декартом термін «когніто» в подальшому постав одним із оперантних у феноменології та провідним у інтенціональних пошуках [85, с. 54].

Чи не найвизначніший розробник феноменологічних учень Е. Гуссерль вживає у інтенціональному аспекті не лише переживання типу «думаю», а й ширший контекст розуміння «сприймаю», «згадую», «фантазую», «міркую», «бажаю», «відчуваю» тощо, який передбачає те, що воно є розумінням чого-небудь. Усі переживання, які мають загальну властивість, Е. Гуссерль пропонує називати інтенціональними. Оскільки вони постають усвідомленням чого-небудь, тому і говоримо, що вони інтенціонально співвіднесені з об'єктом, усвідомленням якого є [37, с. 135].

Варто пам'ятати, що мається на увазі не утвердження зв'язку психічної події, а переживання з предметом. Йдеться лише про те, що з апіорною необхідністю виявляється сутність переживання; кожне переживання є усвідомленням чого-небудь, воно спрямовано на це щось.

Оскільки спрямованість на щось – у сутності свідомості, зрозуміло, що цю особливість нашої свідомості можемо охопити за допомогою здатності спостереження сутності. Те, що переживання є результатом спрямованості чого-небудь, наприклад, що фікція є сприйняттям дійсного предмета, судження є судженням про відповідний стан справ, це належить до сутності, яку ми як чисту ідею осягаємо за допомогою ідеації [37, с. 138].

Ми повинні пам'ятати, що дослідження сутності свідомості здійснюється з певною метою: потрібно з'ясувати, як може вплинути на свідомість процедура «виключення» світу, затиснення його у лапки. Оскільки сутністю свідомості постає інтенціональна спрямованість і оскільки ця інтенціональність зовсім не означає наявності реального зв'язку переживань із предметом, а тільки спрямованості переживань на що-небудь, то зрозуміло, що затиснення предметів у лапки, утримання від суджень про їх реальність не охопить сутність свідомості [14, с. 35].

Слід детальніше проаналізувати гуссерлівські дослідження у сфері філософського, а саме – феноменологічного, виміру інтенційності. У провідній праці «Досвід і судження», у главі «Дослідження з генеалогії людини», вчений зосереджує увагу на тому, як свідомість побутує у часі, в якому перманентно протікають її ж витвори. Отож, генетична проблематика вимальовується як конститутивна. Конституювання як процес повсякчас реалізується у інтенціях, тому тема інтенційності як такої виокреслюється центральною у феноменології. Іntenція постає як спрямованість, а у психологічній парадигмі вчень – як спонука та намір.

Спробу дефініціювати, розвивати та проблематизувати категорію інтенціональності здійснює Е. Гуссерль, відтак – М. Гайдегер у «Основних проблемах феноменології». Натомість Г. Шміц як філософ-феноменолог

навпаки прагнув усунути концепт «інтенція» зі свого вчення, мотивуючи це недоцільністю та пропонуючи введення у наукових обіг понять «клімат, атмосфера», «синергетичне сприйняття» [104, с. 65].

Проте, на нашу думку, від інтенціональності неможливо та не варто відмовлятися у феноменологічних пошуках, оскільки вона постає одним із базових елементів, підтримує зв'язок між свідомістю людини та зовнішнім світом за допомогою спрямованості першої, що виражається у інтенціональних актах, наповнених конкретним змістом.

Інтенціональність як певна модель розвивається у феноменології в контексті трьох основних напрямів-етапів. Це реалізується в межах допредикативного досвіду людини; внутрішнього і зовнішнього його горизонтів; вільної варіації у фантазії.

Інтенціональна сутність у межах першого із напрямів виявляється в онтології мови та чистих суджень. Іntenція спирається на певне споглядання самостійних і незалежних предметностей. Первинними судженнями постають індивідуальні сенси, і судження постають як інтенціональна спрямованість суджень пізнавальних.

У другому із напрямів-етапів розвитку феноменології Е. Гуссерля вчений акцентує на зовнішньому досвіді, після того як мова та чисті судження виконали свою роль. Це момент інтенціональної предметності, тобто, коли у свідомості попередньо не досягнуті концепти утворюють нову потенційну даність. Оскільки будь-яке сприйняття має свій горизонт «до» і «після», є нагода виявитися інтенції горизонту, вказуючи як на раніше сприйняте, фіксоване у спогадах, так і на перспективне перетворення світу [39, с. 135].

Відтак загалом співвідношення внутрішнього та зовнішнього досвідів у контексті інтенціональності дозволяють вирішити питання, пов'язані зі зміщенням поодиноких чуттєвих аспектів у предметний світ, а також самоідентичністю предметностей досвіду.

Третій із напрямів-етапів у контексті питання про інтенціональність вказує, що загальні поняття не випереджують досвід, але й не ґрунтуються на ньому. Всі ми, внаслідок потреб, спонук, намірів і цілісного спрямування нашої поведінки, створюємо довільні варіанти поведінки, які в подальшому виявляються у довільному акті переживання [36, с. 341].

У подальшому проблематику інтенціонального у феноменологічній філософії розвивав М. Гайдегер. Співвіднівши свої напрацьовані уявлення із уявленнями Е. Гуссерля вчений сформулював тезу про те, що позагуссерлівська точність і «надмірна турбота про достовірність» руйнують досягнення феноменології у трьох основних аспектах:

- 1) інтенціональності;
- 2) трактування очевидностей;
- 3) визначення феноменологічного дослідження як очевидного.

Вчений вважав, що категоріальне спостереження, тобто спостереження очевидностей, та інтенціональність – величне відкриття Е. Гуссерля, оскільки воно відкриває шлях для радикального переосмислення сутності буття [159, с. 65].

Застосовуючи вузькопредметний аналіз власне інтенціональності, слід заглибитись у зміст кореневої категорії «інтенція». Питання дещо ускладнюється міждисциплінарністю цього терміна. З одного боку, він є інструментальним для філософії, з іншого, – його не менш часто використовує психологічна наука.

Філософський вимір інтенцій не настільки простий, як на перший погляд. Коли розглядаємо буття суцього, на якому ґрунтується інтенціональність, треба розтлумачити її властивості та сутність. Проте, якщо Е. Гуссерль, відповідно до тверджень М. Гайдегера, буттєву основу інтенціональності залишив не розкритою, то сам М. Гайдегер не до кінця розкрив її інтенціональність. Парадокс полягає ще й у тому, що кожен із них уважав, що його очевидна інтуїція не потребує корекції, і, відповідно, щоб він не писав, спираючись на таку очевидність, робота буде однозначно правильна. Ось чому, критикуючи Е. Гуссерля за перебільшення ролі чистої свідомості, М. Гайдегер залишив йому

місце тільки у поправках до буття. Саме ж буття світу володіє здатністю до вияву себе, а буття життя визначається основною властивістю, що дозволяє виявити буття світу [104, с. 125].

Отож, М. Гайдегеру вдалося зробити те, що свого часу було упущено Е. Гуссерлем. Він виявив, що буття практично витіснялось Е. Гуссерлем із обігу. Відтак свідомість першопочатково позбавляє чи не найважливішого способу існування сутностей: вони у Гуссерля ніби підвішені у безгрунтовному просторі. Своєю чергою, М. Гайдегер якраз і намагався узіставленні ввести у феноменологічну релятивність свідомості історичність, оформити її герменевтично, звернув увагу на те, що буття у світі виявляється у Е. Гуссерля лише як проблема інтенціонального горизонту трансцендентної свідомості.

Якщо заглибитись в історію вчень у сфері феноменології загалом та інтенціонального виміру буття зокрема, то варто згадати про античний період, у межах якогоцю проблемувивчав філософ Парменід. Учений вважав, що буття може бути виявлено як спосіб існування світу за наявності часу і простору, проте може бути самодостатнім і абсолютним інваріантом за відсутності часу. Мислення стосується тільки суцього і залежно від того, як співвідносяться суще та буття, останнє визначається основною можливістю завдяки виявленню буття світу [21, с. 115].

Тобто у античній філософії буття є адекватним розуму та інваріантним щодо будь-яких перетворень у просторово-часовому континуумі. Тобто, щойно людина навчилася оформлювати міфологічні та спостережницькі образи світу за посередництвом ідей та істин, Парменід виявив першу наукову онтологію, Птолемей вибудував першу наукову символіку простору.

У період Середньовіччя та раннього Відродження світ філософсько-феноменологічних знань був практично нерухомим, оскільки слугував у більшості гармонії божественних сфер. Г. Галілей, Р. Декарт і І. Ньютон у своїх дослідженнях у сфері інтенціональності особи сягали певних здобутків, утім їх учення набуло поширення завдяки діяльності їхніх послідовників через багато

років після їх смерті. Класична епоха загалом визначається як статичних форм і сутностей, ідей та ідеалів.

Феноменологічний та інтенціональний світи до XIX століття –статичні, без руху образів і картин світу. Ідея динамічних змін була зумовлена усвідомленням переходу від ідей божественних сфер до науково-технічного прогресу та економічних відносин. Свідомість людини розпочали активно обговорювати у контексті часу як величини, що уже цінувалася як золото. І саме тоді Е. Гуссерлю на підставі вчень Р. Декарта вдалося принципово змінити філософію, заговоривши про самостійність феноменології та ввівши в науковий обіг поняття інтенціональності.

Вченому, а також його послідовникам, зокрема М. Гайдегеру, вдалося ствердити, що світи сутності й споглядання (дії) – практично різні, які необхідно розмежовувати і використовувати кожен у іншійсфері. Класичний світ споглядання – світ сутностей та абсолютних істин. Факти, що утворюють світ руху, в жодному разі та в жодній системі координат не можуть бути абсолютні. Сутності та факти – із різних світів. Хоча людина й не хоче, проте змушена зважати на те, що вона живе у зовнішньому світі, і та специфічна частина внутрішнього світу вибудовує емпіричну складову наук свідомості. Але є й інша частина мислення, спрямована до вічних чистих сутностей і функціонує у світі чистих наук. Адже перш ніж мислити, слід мати об'єкт для мислення [160, с. 95].

Е. Гуссерль виявив, що свідомість не може бути настільки «чистою», щоб уникнути предметності. Навіть якщо свідомість думає про себе, то вона у будь-якому випадку спирається на власну предметність, в якій розкриває свою сутність. Без наявності предметності щезає й існування свідомості. Свідомість не може існувати поза собою, наприклад, у перекладі із російської має відповідний суфікс і корінь «со»; «знание». Навіть такі акти чистої свідомості, які відображають сутність точних наук, все одно предметні, або ж, іншими словами, сутнісні. Феноменологія як трансцендентна філософія у більш конкретній формі засвідчила те, що поза предметністю свідомість проявитись не може. Свідомість не лише апіорна, але й інтенціональна. Але Е. Гуссерль вилучив зі своєї теорії

простір і буття, аби уникнути упередженості. Єдине підґрунтя, яке йому не вдалось усунути із феноменології, це – час. Утім, це пов'язано з тим, що мислення розкривається само собою лише у акті переживання, який, як і людське життя, має тривалість. Не існує феноменології простору і буття, але є феноменологія часу [154, с. 96].

Цю втрату виявив М. Гайдегер і намагався ввести у феноменологічну модель свідомості тривалу основу сутності (буття). На цьому шляху М. Гайдегер виявив фундаментальну властивість свідомості, як інтенціональності, що вписується у потік свідомості, та не у потік життя.

Отож, феноменологія та екзистенціалізм дещо різні за витокami. Буття складно вписувалося в інтенціональну модель, вводити його потрібно було в інший спосіб.

М. Гайдегер конструював його історично, тобто шляхом повернення до першовитоків становлення мислення і буття у мисленні. Проте за такої інтенціональності історії (повернення потоку історії сутності філософії і метафізики до первісних коренів) виявилась основна значущість для конструювання мислення, і не тільки буття, але й мови [159, с. 48].

Відтак М. Гайдегеру вдалося виявити проблему відстороненості буття, що не могло адекватно вписуватися у структуру свідомості, а точніше, воно ставало вторинним в аналізі свідомості у чистому вигляді. Один і той же предмет може бути споглядуваним, згадуваним, етично чи естетично оцінюваним і щоразу поставатиме по-різному, оскільки буття предмета залежить від акту, що його визначає. Проте не існує безпредметного усвідомлення самого себе. Одним полюсом феноменології виявляється акт переживання (сприйняття, оцінювання, любові чи ненависті тощо), іншим – предмет, на який спрямовано акт. Свідомість функціонує так, що постійно та безперервно пов'язана із предметом, частково із зовнішнім світом, що у феноменології йменується інтенціональністю. Акт сприйняття предмета здійснюється за посередництва утримання предмета (феномена), над яким мислення здійснює низку операцій і який характеризує те, що входить у свідомість. Тому інтенціональність – це і є та форма перетворення

феномена (предмета) або ж зовнішнього чи неопрацьованого (невідрефлексованого щодо свідомості) світу, який у акті мислення перетворюється у «внутрішню» структуру свідомості.

Отже, світ свідомості «заселений сутностями та ідеями», а зовнішній світ – предметами. Взаємозв'язок внутрішнього (мисленнєвого) та зовнішнього (предметного) світів і є інтенціональністю.

Свого часу Е. Гуссерль розпочав пошук світу свідомості та світу речей, використовуючи фундаментальну властивість буття думки, яку Ф. Brentano назвав інтенціональністю.

Система редукцій розмежовує природний світ, що даний у властивій установці та світ чистої свідомості.

Іntenціональний світ постає як розширений варіант трансценденталізму, в якому між трансцендентним апіорним і реальним (рiччю в собі) світами немає нездоланої прірви. Вона заповнена феноменологією. З'єднавши ці світи, Е. Гуссерль не відійшов від трансцендентності, а замінив її інтенціональністю.

Таким чином, феноменологія Е. Гуссерля спрямована на абсолютну свідомість, що розглядається як примордіальна, тобто універсальна і абсолютна, а свідомість у концепції М. Гайдегера – спрямована до буття. На відміну від процесу самоспостереження, властивого гуссерліанській філософії, Гайдегеріанська феноменологія трансформується фундаментально: інтенції свідомості у першому випадку спрямовані іманентно (на власні акти), у іншому – проявляються назовні у процесі первинного переживання світу.

М. Гайдегер аналізував не лише праці свого вчителя Е. Гуссерля, а й Ф. Brentano, П. Ріккєрта та М. Шелєра, конструював на основі такого підходу замкнутий типологічний простір буття-мислення, що має назву *dasein* і приховано вміщує і інтенціональні, ігерменевтичні властивості[124, с. 39].

На думку І. Ландгре, інтенціональність як продукт розкриває своє повне значення лише з проникненням у вимір розвитку феноменології і дає змогу осмислити його. Іntenціональність Е. Гуссерля зводиться до закономірного зв'язку двох рівнів свідомості: чистого феноменологічного та натурального.

Тобто чиста або натуральна свідомість здана мислити або набувати форми, лише поринаючи у натуральне спостережницьке поле мислення [154, с.106].

Відтак, якщо відштовхуватися від інтерпретації інтенціональності в межах типологічного континууму буття мислення, то цей зв'язок має лиш лінійний векторний характер. Властивості світу І. Ньютона, його лінійний світ у натуральній установці співвідносяться із гуссерліанською сферою чистого мислення з причини, що між ними є однозначний інтенціональний зв'язок. Отож, світ І. Ньютона є моделлю буття світу, що апріорі задана саме цим сферам чистої свідомості. У нашому чистому мисленні, орієнтуючись на натуральний світ, можемо створювати лише світ, адекватний нашому розумінню світу. Світ Е. Гуссерля лінійний тому, що інтенціонально пов'язаний із відповідною сферою натурального світу, його закономірності виявляються у суворо визначених межах бачення цього світу чистою сферою свідомості.

На думку М. Гайдегера, Е. Гуссерль не тематизував принципове питання про буття екзистенціального як особливо інтенціонального суцього. Питання про буття інтенціонального суцього – про буття свідомості. Але як тільки М. Гайдегер здійснює цей перехід, зникають труднощі у першопочатковому розумінні інтенціональної свідомості як *dasein* і з'ясуванні умов для постановки питання про буття. За допомогою *dasein* М. Гайдегер пов'язує свідомість і буття, між якими завжди є зв'язок.

Оригінальні ідеї під час аналізу інтенціональності висловив Е. Ласк. Якщо форма не може бути відділена від свого матеріалу, потребує його, то сутність форми можна визначити як «вказівку на», «буття-значуще-для» своєї матерії. Тоді категорії постають як відношення, спрямованість. У такому сенсі площина первинних форм є сукупністю спрямованих відносин, що виявляють свою множинну сутність. Якщо різні сфери буття мають логіку, що об'єднує їх, то ця логіка, своєю чергою, охоплюватиме певні категорії. Переживання інтенціонального відповідає належному рівню логіки [174, с. 283–297].

Підводячи підсумок у класиці досліджень інтенціональності, слід указати на відкриті М. Гайдегером закони інтенціональності. Отож, свідомість завжди

спрямована на предмет, який, своєю чергою, через це побутує у світі. Саме тому онтологічне з'ясування сенсу інтенціональності не могло не призвести до буття. У точці, де буття і мислення перетинаються, останнє завжди є інтенціональним. Думка побутує тому, що спрямована на буття суцього. Але якщо суще завжди просторове, то буття розкривається лише з часом. У екзистенційній аналітиці інтенціональність посідає особливе місце, оскільки думка не тільки спрямована на предмет, але й на буття. Тоді інтенціональність розкривається в двох вимірах: просторовому (спрямованому на буття суцього) та екзистенційному, спрямованому на власне буття [154, с. 109].

Таким чином, екзистенціальність і є інверсованим законом інтенціональності. Як мислення завжди мислить предметно, чи-то сутнісно, і спрямовано на буття предмета в просторі, так і буття завжди відкрите до мислення і спрямоване на нього екзистенціально.

Відтак топологічне з'ясування основ перетину буття і мислення розкриває два фундаментальні закони: інтенціональності, тобто просторової спрямованості мислення на буття суцього, та герменевтичності, тобто зворотної понятійної екзистенціальної спрямованості буття на мислення, що в цьому сенсі і не може розкриватись у свідомості у звичній для класичної філософії манері.

Отож, це класична картина досліджень у сфері онтології (буття) правової реальності, феноменології, а також психологічного та власне філософського вимірів інтенціональності.

Сучасними дослідниками онтології та правової реальності можна вважати С. Максимова, В. О. Карпічка, Л. П. Киященка, В. С. Стьопіна, А. Карташова, А. В. Полякова, І. Л. Честнова, Е. В. Тимошину, Н. В. Бряника та багатьох інших.

Серед сучасних дослідників інтенціональності слід виокремити М. Дамміта, Дж. Фодора, Х. Л. Бермудеса («Мислення без слів»), М. Девітта, К. Стерельного («Мова і реальність»), Ф. Дрекке («Натуралізовуючи свідомість»), Р. Міллікена («Мова, думка та інші біологічні категорії»), Н. С. Юліну, Д. Деннета, Є. В. Вострікову, В. А. Лекторського,

Д. І. Дубровського, В. А. Зотова, І. Т. Касавіна, Н. М. Смірнова та багатьох інших.

Не слід забувати, що поняття інтенції та інтенціонального безпосередньо пов'язані із феноменом свідомості особи. Тут і виявляється міждисциплінарне спрямування цієї проблеми та формується зв'язок між філософським розумінням інтенції як виду спрямованості та психологічним – як мотиву, що пронизує свідомість людини.

Слід зазначити, що сьогоденне психологічне розуміння інтенцій та інтенціональності набуло поширення внаслідок учень, заснованих на працях З. Фрейда, І. Павлова, Е. Торндайка, К. Юнга та інших учених, які намагалися проаналізувати особливості мотивації діяльності людини, сперечалися з приводу того, що керує людською поведінкою – мотив чи сигнальна реакція на подразник.

Про розробку теорії інтенцій, інтенціонального та інтенціональності чимало зазначено у другому розділі цього дослідження, проте треба виокремити основні наукові та енциклопедичні тлумачення окресленого терміна.

Ми схильні розуміти інтенцію як сукупність внутрішньодетермінованих, які виникли на основі потреби, спонук і намірів (першого та другого рівнів-елементів), що є проміжною ланкою між потребою та вчинком (сукупністю вчинків, тобто поведінкою) людини.

Іntenціональність як таку розглядаємо як стійку спрямованість людини, що ґрунтується на цих спонуках та намірах.

Розробниками проблеми інтенцій з точки зору психології можна вважати: Л. І. Абрамяна, К. А. Азархіна, Р. А. Арцишевського, І. Аtkінсона, Г. С. Батищева, М. М. Бахтіна, Д. Берлайна, Д. Биндри, Т. А. Буачидзе, Б. Братуся, Л. С. Виготського, Х. Гадамера, Г. Гегеля, П. Гольбаха, Е. Даффі, Р. Декарта, Д. І. Дубровського, Д. Кікнадзе, В. Кеттела, У. Крейна, Ж. Ламетрі, В. А. Лекторського, А. Н. Леонтьєва, М. А. Ліфшица, М. К. Мамардашвілі, Е. С. Маркаряна, А. Маслоу, Н. Міллера, В. Н. Мясіщева, Ш. Надірашвілі, В. А. Ойгензіхта, Г. Олпорта, Л. І. Петражицького, А. В. Петровського,

К. Прібрама, С. Л. Рубінштейна, М. С. Савчина, Е. Ю. Соловйова, Б. Скінера, Б. Спінози, Н. Ф. Тарасенка, В. І. Толстих, Е. Торндайка, Д. Уотсон, Г. Уелла, З. Фройда, Л. Фестінгера, Е. Фромма, Г. Халла, В. І. Шинкарука, Е. Г. Юдіна, К. Юнга, П. М. Якобсона, М. Г. Ярошевського та ін.

Якщо більшість вітчизняних дослідників розглядають інтенцію як певну спонукальну силу, то за кордоном питання інтенції вивчали різні школи: інтроспективна психологія (Е. Толмен, К. Халл), представники гештальт-психології (К. Левін), психоаналіз (З. Фройд, У. Мак-Дауголл та інші). Ці вчені стверджували про принципову можливість розуміння поведінки людини за аналогією із поведінкою тварин. Цей біологізаторський підхід виявився в ототожненні людини з елементарними поведінковими актами тварин.

Подібної логіки дотримуються у концепції біхевіоризму, де поняття інтенції також ігнорується, а рушійна сила у поведінці відводиться реакціям організму на зовнішній подразник [152, с. 85].

На відміну від біхевіористських концепцій, психоаналітична школа визнає основою інтенцій органічно властиві людині потяги. У новофройдизмі сутністю інтенцій постають не так власне потяги, як міжособистісні стосунки та інші соціальні аспекти [158, с. 62].

У гештальт-психології розуміння інтенцій найбільш тісно пов'язано із філософською феноменологічною проблематикою, а саме: формуючи власну модель феноменологічного поля свідомості, розглядає як зовнішню, так і внутрішню детермінації поведінки людини, намагаючись об'єднати особу та середовище, котрих розглядають як дві суверенні системи [27, с. 65].

Одним із найновішим, таким, що відповідає гуманістичним поглядом, напрямом у сфері вчень про інтенціональність стала теорія Г. Олпорта, який обґрунтовував теорію персоналістичного, особистісного спрямування інтенцій. Людина розглядається як суб'єкт інтенцій, де відводиться належне місце і власне інтенціям, і потребам, що стають їх підґрунтям [176, р. 38–51].

Потреби в цьому випадку постають як конструкт, гіпотетичне поняття, що характеризує силу невідомої фізико-хімічної природи, що організовує

сприйняття, аперцепцію, інтелект, волю і дію так, щоб змінити в певному напрямі наявну незадовільну ситуацію.

Гуманістичний напрям психології А. Маслоу пропонує класифікацію інтенцій саме на основі потреб, відповідно до якої розвиток особистості здійснюється на основі інтенцій, що виникають на ґрунті фізіологічних потреб, безпеки, соціальних контактів, самооцінки та самовизначення та потреби самоактуалізації [186, р. 56].

Нині вважаються провідними такі психологічні концепції у сфері вивчення інтенцій:

1) інтенціональна теорія Е. Даффі, згідно з якою активація поведінки людини здійснюється за допомогою її спрямованості та інтенсивності. На думку вченого, активація та інтенсивність поведінки визначаються інтенцією на основі процесу пізнання [44, с. 98];

2) теорія Д. Біндри, відповідно до якої інтенція – сила звички, що формується залежно від рівня активності та біологічних корелянт [179, р. 189];

3) теорія інтенцій Д. Берлайна, в межах якої автор визначає спрямованість інтенцій у зв'язку із поняттям потреб, що впливають на рівень діяльності та активності. Рівні збудливості та потреб пов'язані безпосередньо. Останні є певним внутрішнім компонентом, що обумовлює певні відповіді [178, р. 76];

4) теорія К. Прибрама, що розглядає поняття образу середовища, подій, досягнення результату. Інтенція виступає образом моніторним, спостерігальним. Вчений пов'язує виникнення інтенцій на основі поєднання середовища, події, моніторингу та досягнення [118, с. 368];

5) теорія Н. Міллера, відносно до якої, з точки зору необіхевіоризму, розглянуто інтенцію у загальній конструкції потреби, кодування та підкріплення. Її суть виявляється у тому, що потреба спричиняє активність, яка зумовлює інтенцію, і у поведінку втілюється та, що сильніша [186, р. 56];

б) теорія І. Брауна охоплює біологічний аналіз інтенцій, визначаючи поведінку за потреби та звичками за формулою $V=f(Hd)$. Згідно з ученням

І. Брауна, між інтенціями часто виникають колізії, серед яких перемагає, втілюючись у дію, та, яка сильніша [180, р. 54];

7) теорія Л. Фестінгера, у якій ядро мотивації – когнітивний дисонанс, тобто певна невідповідність, що здатна спричинити фрустрацію. Це можливо завдяки тому, що інформація сприймається людиною неоднозначно. Інформація, що не сприймається, здатна спричинити когнітивний дисонанс, а він, своєю чергою, – зумовлювати фрустрацію. Оскільки ж вибір поведінки здійснюється у взаємозв'язку зі зміною середовища, то урегулювання цієї ситуації полягає або у зміні середовища, або у зміні поведінки [154, с. 163];

8) теорія В. Кеттела, яка виникла у зв'язку із виокремленням у структурі поведінки людини темпераменту, здібностей, енергетичних особливостей, сентиментів тощо. Іntenціональний компонент у цьому випадку пов'язаний із темпераментом і почуттями [181, р. 48–57];

9) теорія І. Аtkінсона, що виокремлює декілька «мов» інтенцій. І. Аtkінсон вбачає у поведінці дві складові: очікування чого-небудь; цінності, які перетворюються в інтенції. На думку вченого, дія визначається, з одного боку, спрямуванням до інерції, з іншого, – спонукальними силами. Тенденція до дії знижується зі зменшенням сили та гальмівними тенденціями до невиконаних дій. Тенденції до негативних дій визначаються на основі врахування негативних сил і стійкості. Тенденція до дії визначається очікуваннями, значущістю, зрештою – інтенцією [177, р. 464].

Із категоріями інтенцій в межах з'ясування інтенціонального виміру буття особи психологічні школи аналізували чимало понять. Зокрема, в контексті інтенцій вивчають:

а) знання та їх види (І.В.Бойченко, Г.Е.Бурбуліс, В.А. Лекторський, М. С. Оринбек, В. А.Рижко, Б. Г. Юдіна);

б) віру та переконання (Н.Ф.Ляшенко, Ф.В. Хомутовський);

в) цінювання, цінності та ціннісні форми свідомості (Є. В. Власова, Є. В. Зототухіна, В. В. Кортава, Н.З.Чавчадзе);

г) цілі, ідеали, норми та інші регулятивні компоненти діяльності (М. Г. Макарова, Є. В. Осичнюк, Є.В. Шинкаренко, А.І.Яценко);

г) розуміння, волевиявлення, відчуття (О.А.Крижановський, Л.Н.Коган, Л. Б. Лейкум, І.А.Мальковський, Р.А.Петросян, Г.Л.Тульчинський);

д) соціальні та культурно-історичні форми духовного освоєння світу (Р. А. Арцишевський, Л.М.Баткіна, А.Я.Гуревича, Г.С. Кнабе, Є. Н. Мелетинський).

Відтак ми здійснили спробу промоніторити стан речей у сфері ретроспективи знань про буття права, правову реальність та їх інтенціональний вимір. У наступному підрозділі наукової роботи намагатимемось з'ясувати методологічні основи здійснення цього процесу.

1.2 Методологія дослідження феноменологічних концептів права

Методика та методологія дослідження будь-якого феномена – складний та багатовимірний процес, тим паче, коли йдеться про міждисциплінарне явище. В таких випадках це стосується поєднання не лише загальнонаукових, філософських і власне наукових методів науки, а й кореляції методів, притаманних самостійним наукам, та ситуативного застосування прийомів як їх симбіозу.

У цьому дослідженні проблематику правового буття ми помістили у сферу інтенціональної спрямованості людини, що є інструментальним терміном феноменології як одного із напрямів філософії.

Крім того, ми схильні розглядати інтенцію як певну відсторонену суб'єктивну спрямованість у філософії, поєднання спонуки та наміру у ракурсі психології. Відтак до знаряддя нашого дослідження неминуче належатимуть окремі психологічні засоби.

Отже, спробуємо з'ясувати методику й методологіюзагалом, а також методику й методологію дослідження інтенціональності правового буття зокрема.

Отже, методика є сукупністю інструментарію, що застосовується для досягнення дослідницького завдання.

Методологія– сукупність учень про ці методи, і не обов'язково вчень у класичному розумінні. Це наукова ідеологія, традиції, менталітет, потенціал тощо. Сутність і співвідношення категорій «методика» та «методологія» з'ясовується в межах наукометрії та наукознавства.

Власне методологія науки досліджувалась у межах логіки та наукознавства під впливом концептуальних ідей Т. Куна, І. Лакатоса та багатьох інших шляхом асиміляції та транснаукових трансформацій [88, с. 87]. Методологія досліджувалась у контексті фонду наукового знання, структури науки, способів генерації результатів, перевірки і обґрунтування цих способів.

У цьому контексті були систематизовані основні загальнонаукові методи дослідження, такі як логічна та методологічна реконструкція історико-наукових результатів, а також статистичних дослідів з метою виявлення тенденцій розвитку методології. Визначено завдання синтезу соціологічних, психологічних, історичних, структурно-системних, логіко-аналітичних напрямів у дослідженні з метою побудови цілісного образу наукової мети, осмислення цього феномена у широкому культурологічному аспекті, що важливо у контексті полінаукових міждисциплінарних розвідок, однією з яких є ця дисертація. У зазначеному ракурсі наукознавство розглядалося як вивчення досвіду функціонування наукових систем з метою посилення наукового потенціалу науки та підвищення ефективності наукового процесу за допомогою засобів організаційного впливу.

За допомогою методології також неодноразово здійснювалась спроба ввести в науковий обіг своєрідні маркери-показники ефективності того чи іншого дослідницького процесу, який би став засобом для об'єктивізації інформації про наукову мету дослідження, а також про науковий розвиток загалом.

Подальші напрацювання у сфері методології спирали розвитку наукового потенціалу, прикладних методів аналізу і прогнозування, розміщенню і ефективному використанню потенціалу науки, створенню методів проблемноорієнтованих оцінок тощо.

Нині виникла необхідність у переосмисленні методологічного досвіду у кожній із наукових розвідок. Це дає змогу не застосовувати управлінсько-адміністративні, колективістські, які ігнорують індивідуальне, методи, водночас не запозичати із зарубіжних досліджень абсолютне все, подекуди чуже науковому менталітету українців. Наявна в країні системна методологічна традиція виявилась доволі продуктивною, але не вирішила проблему єдності теорії науки і прикладних напрямів її вивчення. Останніми десятиліттями ці два потоки досліджень розвивалися доволі автономно. Окреслення нових завдань науки вимагають пошуку загальних основ для

різноманітних ареалів наукознавчої традиції, а отже, визначення дисциплінарного статусу наукознавства, налагодження регулярної взаємодії між теоретичними та прикладними його гілками.

Отож, як у першому підрозділі дисертації ми намагалися структурувати наукову роботу за декількома напрямками, теж саме спробуємо відтворити, описуючи методологію дослідження.

Найперше слід указати на властиві наукові розвідці загальнонаукові методи дослідження.

Наступним із етапів варто розглянути використані філософські методи, якими пронизана наукова робота відповідно до того, що будь-яке гуманітарне дослідження охоплює першовитоки із філософії як праматеринської дисципліни.

Ще один етап – аналіз власне правових методів, застосованих у цій дисертаційній роботі, зокрема у контексті правового буття, або ж правової онтології, правового вчинку й правової поведінки тощо.

На завершення слід указати і про феноменологічні методи як вид філософських, проте таких, що потребують деталізації у зв'язку із концептом інтенціональності, що є наріжним каменем у кожному зі структурних підрозділів дослідження.

Це методика за видовою особливістю, її горизонтальна конструкція, тобто методологічна система нашого дослідження.

Що ж стосується побудови методики за ступеневою, багаторівневою вертикальною конструкцією, тобто методологічної структури, то варто вказати, що у дослідженні застосовано методологічну конструкцію за таким зразком: методологічна ідеологія; методологічний принцип; методологічний підхід; власне метод; методологічний прийом.

Принагідно зазначимо, що останніми роками щоразу частіше недотримання класичної методологічної структури, заснованої на провідних типах праворозуміння, а використовується інтегративна методологія, трансформована у цій науковій роботі у еkleктичний принцип дослідження.

Отож, серед загальнонаукової методології, тобто такої, що притаманна усім без винятку сферам наукового пізнання, варто вказати, що у цій дисертації використано аналіз-синтез, опис-характеристику, абстрагування-конкретизацію, узагальнення тощо.

До прикладу, методи аналізу-синтезу, опису-характеристики застосовано під час аналізу документальної, емпіричної, хронологічної основ дослідження, зокрема, у відборі належної літератури, її вивченні, аргументації доцільності застосування у вигляді посилань, цитатності тощо.

Філософські методи, спрямовані на осмислення сутності взаємозв'язків між автором і дослідженням, його матеріальною основою, охоплюють пізнання відносин між суб'єктом та об'єктом пізнання. Потреба в оновленні філософської методології у кожній із праць зумовлена недотриманням застарілих колективістських діалектико-матеріалістичних підходів у дослідженні та застосуванням персоналістично орієнтованих, ураховуючих індивідуальну сутність концептів, що вивчаються.

Існує утверджена теза про те, що комплексний характер і всюдисущість філософської методології виявляється в тому, що її елементи можна знайти у дослідженні всіх без винятку видів реальності, що оточує автора. Вони доцільні і у теоретичній, і у практичній площинах.

Основою філософської методології, що відображена у цій дисертації, можна вважати: критику, герменевтику, діалектику, метафізику, догматизм, аксіологію, еkleктику, раціоналізм та ідеалізм.

Критика як елемент філософської методології застосовується у науковій роботі з відбору джерельної бази дослідження – до підведення певних підсумків. Цей елемент методології слугує свого роду маркером, що гарантує раціональне осмислення загального та специфічного у дослідженні, а також позитивного (перспективного) та негативного. Завдяки критиці автор усуває суб'єктивізм і тверезо оцінює здобутки попередніх дослідників та власні судження про об'єкт.

Герменевтична методологія цього дослідження обрана не випадково, адже з її допомогою намагаємось розкрити зміст інструментальних термінів дисертації у їх прихованих, контекстуальних сенсах. Герменевтика дозволяє розкрити зміст сутностей, що приховані, невидимі на перший погляд і потребують читання «між рядками».

Елементи герменевтичної методології, як жодні інші, потребують зусиль і задіяності автора. Тільки через призму його свідомості здійснюється інтерпретація осмисленого матеріалу, адже, як відомо, наявні дві стадії тлумачення: з'ясування, коли автор намагається виявити для себе зміст окремих досліджуваних сутностей, та роз'яснення, коли автор спрямовує це на навколишній світ.

Ми не даремно висунули на чільне місце елементи герменевтичної методології, адже, зважаючи на контекст і спрямування нашої наукової розвідки, на потребу з'ясування суті інтенціональності правового буття, нам неодноразово доводилось на власний розсуд інтерпретувати провідні та нечисленні праці зі заданого напрямку та аналізувати їх на власний манер. Зрештою, споглядання та сприяння за допомогою рефлексивної здатності свідомості певною мірою формує суть інтенціональності як такої.

Утім, сьогодні герменевтика – не винятково спосіб пізнання чужих сутностей. Завдяки зусиллям М. Гайдегера герменевтика набула статусу основного методу вчень про буття, що використовується у більшості наукових студій гуманітарного спрямування, завдяки можливості вдалого королювання явних і неявних аспектів того чи іншого явища чи процесу.

Наступною за частотою використання у нашому пошуку є діалектична методологія.

На нашу думку, діалектика – найбільш затребувана у взаємодії із ретроспективними та компаративними пошуками, адже дозволяє їм розглянути суть досліджуваних феноменів у динамічному зрізі. Діалектика – гнучка методологія, вона багатовимірна, враховує рух, зміну, причинно-наслідкові зв'язки. Саме тому її як метод найбільше застосовано у підрозділі

1.1 дисертації, що вивчає історичний зріз проблеми та наявні опрацювання окресленого напрямку, а також у перших рядках кожного із підрозділів, присвячених наявним теоретичним напрацюванням проблеми.

Елементи метафізичної методології виявляються у роботі, коли йдеться про сталі аксіоматичні категорії. Цього способу пізнання істини немало у нашій розвідці у зв'язку із тим, що категорія інтенціонального, та й зрештою феноменологія загалом була об'єктом опрацювання не надто великої кількості вчених. Розробки ж Р. Декарта, Е. Гуссерля та М. Гайдегера сприймалися як ключові беззаперечні істини, що є незмінними. Саме ця однозначність і пошук абсолютної істини роблять сталими та «глухими» до апелювання певні категорії наукової роботи.

Догматична методологія у дисертації є своєрідним доповненням метафізичної методології. Адже твердження вчених, про які йшлося, є своєрідними догмами, тобто абсолютними істинами. Не виникає потреби їх надміру аналізувати у зв'язку із безапеляційним прийняттям. Ці догми, з одного боку, за допомогою елементів критичної методології можна проаналізувати на доцільність чи недоцільність їх згадки у тексті, проте, з іншого, – апелювати до їх істинності та достовірності – немає сенсу.

Аксіологічна методологія дисертаційної роботи виявляється у з'ясуванні ціннісних аспектів окремих категорій. Правове буття, чи-то правова онтологія, а тим паче інтенціональність, безпосередньо пов'язані з людиною. Це доводить, що основу дослідження повинні становити певні загальнолюдські ціннісні сенси. Зрештою, інтенціональність як певна спрямованість, чи-то сукупність спонуки та наміру, обов'язково містить сукупність цінностей, які проектуються на подальші сфери діяльності.

Гармонізує та врівноважує метафізику та догматику еkleктична методологія, суперечить одновимірному та єдиновірному підходу, підтверджує необхідність поєднання декількох. Насправді такий підхід є чи не найдоцільнішим. Зрештою, він виявляється у основах популярної інтегративної методології. Чи не щоразу наші ситуативно обрані методи

об'єднуються у певну кількість прийомів як їх інтуїтивного поєднання. Це і визначає особливості сучасної методології, що діє у період синтезу та глобалізації.

Ще одна причина присутності методології еkleктики – це міждисциплінарність наукового пошуку.

Раціоналізм у дослідженні виявляється в осмисленні як виді інтелектуального опрацювання будь-яких презумпцій та істин. Достовірність чи вірогідність будь-якого судження вчених, чи-то власне авторського, досягається лише завдяки розуму позаемоційним чи іншим досвідом.

На противагу раціоналістичній методології виявляється методологія ідеалістична, що певною мірою врівноважує першу, також перегукується із згадуваною аксіологією у дослідженні. Сутність раціональності виявляється у визнанні ідеї та цінності над матеріальною формою, що в цій науковій роботі проглядається у дискусіях на тему різних підходів до інтенціональності.

Що стосується окремої, або, як її називають, власне наукової методології, то слід здійснити умовний поділ на юридичну та феноменологічну методології.

В теорії юридичної науки та у юридичному наукознавстві прийнято виокремлювати основні напрями юридичної методології. Корифеєм у цій справі можна назвати М. С. Кельмана. Зокрема, ми дотримувались його основних постулатів, в межах яких автор стверджував, що юридичні дослідницькі прийоми та процедури виникають значною мірою шляхом рефлексивного осмислення правознавством власного дослідницького досвіду, виражаючи характер власної нормативної організованості пізнавального процесу в межах юридичної науки [55, с. 233].

Серед провідних елементів юридичної методології цієї розвідки можна назвати формально-юридичний метод, який по-іншому називають методом тлумачення юридичних текстів і нормативно-правових актів. Окреслений юридичний метод тісно взаємодіє із герменевтичним філософським методом.

Застосування означеного методу дає змогу отримувати конкретні юридичні знання як рефлексію правових знань завдяки правосвідомості юриста.

Чільне місце у цьому також посідає застосування спеціально-юридичного методу з метою опису основних явищ філософсько-правової дійсності за допомогою належної юридичної термінології.

Важливим елементом нашої дослідницької методології є також порівняльно-правовий метод, що дозволяє виявляти загальне та особливе, позитивне та негативне у досліджуваних об'єктах.

Що стосується психологічної науки, яку ми не могли оминати у контексті аналізу інтенціональності правового буття, то слід указати, що її методологічне підґрунтя становить відома юридичній психології спостережницька методологія, зокрема самоспостереження, або інтроспекція та моделювання. Це допомагає осмислити структуру інтенції у її розумінні як сукупності спонуки та наміру, тобто спрямованості особи.

Оскільки ця наукова робота ґрунтується на феноменологічному вченні про інтенціональність правового буття, чільне місце у ній відводиться феноменологічній методології, зокрема методу очевидності, що з часів Р. Декарта отримав назву «принципу всіх принципів» [85, с. 6].

Очевидність – уведення в контекст основного, тобто того, що на поверхні і не потребує надмірних затратних пошуків. Цей елемент феноменологічної методології перегукується із психологічним методом спостереження. В цьому випадку йдеться про сприйняття фактичного стану речей поза власним чуттєвим досвідом, як першоджерела.

Метод очевидності є чи не найбільш логічним і беззаперечним, та чи не найпростішим водночас. Безсумнівно, він потребує аналітичного мислення та застосування в парі з критичним філософським методом, проте він доволі дієвий, коли йдеться про уникнення упередженості та надмірного заглиблення у проблему. Істина – на поверхні, проста і доступна.

Згідно з позицією Е. Гуссерля, є такі провідні види очевидності, або ж, іншими словами, підтвердження фактичного та явного буття явищ і процесів. Це:

- безпосередня або абсолютна очевидність, що передбачає сприйняття об'єкта у його першопочатковому стані;
- опосередкована очевидність, за якої предмет сприймається не у вигляді оригіналу, а відтворюється, рефлектується за посередництвом різноманітних способів, насамперед снів, спогадів, розмов, візуалізації тощо;
- асерторична очевидність, тобто стверджувальна, належно обгрунтована;
- аподиктична очевидність, тобто очевидне безсумне, апріорне сприйняття, що не вимагає доказування;
- адекватна очевидність, що передбачає сталий, статичний характер, без здатності до послаблення чи посилення позицій;
- неадекватна очевидність, або ж така, що має змінний, динамічний, хвилиевий та ситуативний характер [37, с. 295].

Не менш важливу роль у контексті нашого дослідження виконує метод феноменологічної редукції. Як метод очевидності, він також започаткований Р. Декартом та Е. Гуссерлем і передбачає мисленнєве усунення автора від теоретико-пізнавального процесу. Здебільшого це здійснюється за допомогою повернення автора до іманентних констант досліджуваного об'єкта чи процесу завдяки усуненню трансценденції.

Навколишня дійсність через призму феноменологічної редукції, звісно, не «знищується» у світогляді автора, а лише усувається із поля його дослідницької уваги. Завдяки такій методології нам вдавалося віднайти істинну та незаангажовану позицію дослідника, позбавлену необхідності слідування чи-то якійсь науковій школі, чи-то традиційному сенсу буття, по-друге, розкрити правдиву суб'єктивність автора, тобто ту сферу, через яку він

перманентно розглядає досліджувані явища, та ніколи не досліджував її безпосередньо.

Що стосується феноменологічної редукції, то досліджуються не ідеали, цінності, мета, явища чи процеси, а авторський суб'єктивний досвід, тобто спрямованість (як сукупність спонуки та наміру), що і є власне інтенціональністю.

Отож, ми спробували розкрити зміст інструментарію, за допомогою якого ми розкривали сутність цієї наукової роботи та досягали дослідницької мети. Спробуємо завершально репрезентувати конструкцію методології дисертації.

Систему методологічного інструментарію утворюють загальнонаукові, філософські, власне юридичні, психологічні та феноменологічні методи. Такий підхід зумовлений полідисциплінарністю досліджуваного феномена.

Структуру методологічного інструментарію утворює вертикальна багатоступенева конструкція у вигляді ідеології, принципів, підходів, методів і прийомів дослідження.

Отож, основу наукової роботи становить аксіологічна, раціонально-ідеалістична ідеологія. Основними принципами, тобто засадничими постулатами дослідження, стали еkleктичний принцип, що дозволив урахувувати можливість комбінування різних елементів методології, а також принцип очевидності.

Основними підходами як особливостями авторського бачення проблеми стали герменевтичний, критичний та феноменолого-редукційний.

Ключовими методами дисертації стали аналіз-синтез, опис-характеристика, діалектичний, метафізичний, догматичний, формально-юридичний методи, спеціально-юридичний, психологічні методи спостереження та моделювання.

Що стосується прийомів як ситуативного та доречного поєднання елементів декількох методів, то йдеться про врівноваження раціональності

ідеалізмом, комбінування очевидності та спостереження, поєднання формально юридичного та герменевтичного методів тощо.

Висновки до розділу 1

Здійснивши моніторинг стану напрацювань у сфері інтенціонального виміру правового буття, ми опрацювали та осмислили значний масив джерельного підґрунтя дослідження. Проблема інтенціональності буття є вічною, аналізувати її можна як ідеальний об'єкт, поза часом і простором. Проблема ж правового буття дещо деталізує питання, вносить в її сутність певні просторові та часові орієнтири. В такий спосіб юриспруденція надає філософському дослідженню конкретики та визначеності, цінності таким міждисциплінарним студіям.

Попри це, дослідження подібних полінаукових категорій – не лише справа науково-творчого інтересу, але й неабияких зусиль автора, що вимагає опрацювання не тільки значної кількості наукових джерел, але й аналізу доктринально відмінних явищ і процесів, категорій, понять і дефініцій, за допомогою різноманітної методології.

Правове буття, або ж правова онтологія, – це всеохоплювальна, надзвичайно масштабна сфера життя та існування значущих для права суб'єктів та об'єктів. Правове буття часто ототожнюють із категорією правової дійсності, чи правової реальності, визначення яких запропонуємо у тексті дисертації. Проте нашим завданням було не лише з'ясувати сутність цього феномена, а встановити зміст поняття інтенціональності, що пронизує цю правову матерію.

Наше дослідження стосується і філософії загалом, і феноменології як її напряму зокрема. Феноменологія цінна тим, що дозволяє розглядати об'єкт як цілісне, комплексне, довершене явище – макро, чи мікросамодостатній феномен. Однією із провідних категорій феноменології є інтенціональність.

Проаналізувавши значну кількість публікацій, присвячених цій тематиці, ми зробили висновок, що інтенціональність розглядають у філософському та психологічному аспектах. У першому ми схильні розглядати її як спрямованість людини, у іншому – як сукупність і взаємодію наміру та спонуки.

Своєрідна цінність інтенціональних розробок у тому, що вони дозволяють проаналізувати предмет дослідження поза зовнішніми детермінантами, дають змогу з'ясувати свідомість автора поза зайвими сенсами як своєрідну рефлексуючу матерію. Отож, інтенціональний вимір правового буття – це сучасний правовий світ крізь призму феноменології.

Цю проблему, як зрозуміло із тексту дисертації, де-факто вивчали із прадавніх часів. Давньогрецькі філософи, найперше Парменід, намагалися проаналізувати сформовану, проте ще не закріплену у науці правову реальність. У ранньому Середньовіччі такі спроби були рідкісними та подекуди здійснювались у межах догматичних церковних пошуків, наприклад у св. Августина.

У Просвітництві та Відродженні проблема феноменологічного зрізу права визріла у працях Р. Декарта, в подальшому – у роботах Е. Гуссерля та М. Гайдегера. Наукові позиції Р. Декарта, запропонований ним понятійно-категоріальний апарат становить основу феноменологічних учень, сприймалися як безпрецедентні та абсолютно істинні. Його ідеї набули письмового закріплення та значного поширення у наукових пошуках Е. Гуссерля. Не з усіма із них у подальшому був солідарний М. Гайдегер, стараючись розвинути та доповнити їх, довівши у такий спосіб до належного академічного рівня та поширивши серед широкої аудиторії водночас.

Вектори дослідження інтенціональності були розгалужені. Тенденційна увага до досліджень приділялася у філософії, хоч і не так інтенсивно, як у попередні роки. Виникнення біологізаторських, біхевіористичних, аналітичних та інших напрямів психології сприяло аналізу інтенції у контексті вчень про вчинок і поведінку людини.

У межах правової науки деякими представниками філософсько-правового напрямку здійснювалися спроби осмислення феноменології правової реальності (В. Нерсеянс, С. Максимов, С. Сливка та ін.). Утім, досі було відсутнє єдине комплексне дослідження правового буття саме через призму інтенціональності, що й зумовило актуальність дисертаційної роботи.

Для досягнення мети дисертації нами була впроваджена та застосована багатоступенева методологічна конструкція із горизонтальною та вертикальною ланками. Тобто ми запропонували використання загальнонаукових, філософських, власне юридичних та феноменологічних принципів, підходів, методів і прийомів дослідження інтенціонального виміру правового буття. Результат цих спроб репрезентовано в інших розділах дисертації.

РОЗДІЛ 2

ОНТОЛОГІЧНІ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРАВОВОГО БУТТЯ

2.1 Право як феномен суспільного буття

Сучасна трансформація соціокультурної системи та соціального буття спричиняє зміну соціальних цінностей, норм діяльності й поведінки людей, особливого значення набуває ефективне нормативно-правове упорядкування процесів суспільного розвитку. Необхідність вирішення цього завдання зумовлює підвищення ролі та значення права та його цілеспрямованого впливу на процес трансформації суспільного буття.

Право – це вельми складна соціальна система. «Серед основних принципів системи права варто, наприклад, назвати такі, як демократизм і гуманізм, динамізм, поєднаний із необхідною стабільністю, наукова обґрунтованість, рівність громадян перед законом, взаємна відповідальність держави та особи, верховенство права» [3, с. 171].

Б. Кістяківський вважав, що право посідає визначне місце в суспільстві, бо є глибинним виразником його культури. «Соціальна культура, – зазначав учений у докторській дисертації «Соціальні науки і право», – знаходить у праві своє найчіткіше визначення, яке має для всіх однакове значення. Як техніка перевертає природне на належнісне, так і право перевертає соціально необхідне на належнісне. Цей процес перетворення необхідного на належне здійснюється завдяки діям людей, які керуються усвідомленням свого обов'язку» [41, с. 148].

Отож, розглядаючи право в системі суспільних координат, Б. Кістяківський вбачав його сутність у соціальному втіленні надісторичних цінностей, завдяки яким право посідає одне з центральних місць у сфері культури. Водночас право він досліджував із соціокультурних позицій, тобто як феномен суспільного буття, засіб контролю суспільства над індивідом. На думку Б. Кістяківського, «для вивчення права як соціального явища важливо розглядати право в його здійсненні або в його втіленні в життя у вигляді соціального факту» [56, с. 128]. Класик філософсько-правової думки наголошував на тому, що «вивчати право як феномен суспільного буття потрібно не тільки для досягнення теоретичної мети – прийти до щонайповнішого знання права. Воно є нагальна потреба на те, аби право не розминулося зі справедливістю й саме право було справедливе» [41, с. 128].

Упродовж свого історичного розвитку будь-яке суспільство для підтримання порядку потребувало регулювання за допомогою соціальних норм, так званого соціального регулювання. Останнє передбачає спрямування поведінки людей, їх груп і всього суспільства, уведення їх діяльності у певні рамки. Розрізняють два види соціального регулювання: індивідуальне (упорядкування поведінки конкретної особи у конкретному випадку) і нормативне (упорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил – зразків, моделей, що поширюються на усіх, на всі подібні випадки). Поява нормативного соціального регулювання послугувала якісним поштовхом до становлення (виникнення та розвитку) права.

У первісному суспільстві нормативним соціальним регулятором були норми-звичаї – правила поведінки, що стали звичкою у результаті багатократного повторення упродовж тривалого часу. Звичаєве право – система норм, що спираються на звичай.

Словом, як наголошує А. Б. Венгерів, «за змістом норми первісного суспільства забезпечували соціалізацію життя громад, кланів, груп, екологічний стан та чимало інших необхідних умов життєдіяльності спільнот» [26, с. 32].

В умовах суспільної власності і колективного виробництва, спільного вирішення справ, невідокремлення індивіда від колективу як автономної особи, звичаї не сприймалися людьми як такі, що суперечать їхнім інтересам. Цих неписаних правил поведінки дотримувалися добровільно, їх виконання забезпечувалося здебільшого силою суспільної думки, авторитетом старійшин, воєначальників, дорослих членів роду. У разі необхідності до порушників норм-звичаїв застосовувався примус, що походив від роду або племені загалом (страта, вигнання з роду і племені та ін.).

«Серед способів регулювання можна виділити основні – заборони, дозволи і позитивне зобов'язування (у початковій формі)» [26, с. 32].

У первісному суспільстві переважав такий спосіб охорони звичаю, як «табу» – обов'язкова і незаперечна заборона (наприклад, заборона під страхом найтяжчих кар кровних шлюбів). Крім заборон (табу), виникли такі способи регулювання, як дозволи та позитивне зобов'язування (лише в початковій формі).

Дозвіл визначав поведінку людини або об'єднань людей в процесі вирішення економічних питань, вказуючи, наприклад, на види тварин і час полювання на них, види рослин і строки збирання їх плодів, викопування коренів, на користування тією чи іншою територією, джерелами води, допустимість дошлюбних статевих зв'язків (у деяких суспільствах) та ін. Дозволялося також полювати і збирати їжу на відведених ділянках; віддавати для розподілу серед членів громади і для подарунків членам інших громад туші великих тварин; розподіляти туші здобувачам згідно з установленим порядком; брати участь у колективних акціях помсти за шкоду, заподіяну членові громади. Заборонялося порушувати поділ функцій в громаді між чоловіками і жінками, дорослими і дітьми; заборонялися вбивство, тілесні ушкодження, канібалізм, інцест, чаклунство (це могли здійснювати лише спеціальні особи – чаклуни); заборонялися викрадення жінок і дітей, застосування зброї на стоянках, злочинство, порушення правил подружнього союзу (зокрема еквівалентності між громадами під час обміну жінками для

шлюбу), систематична брехня, порушення подружньої вірності, зваблення чужих дружин і т. д.

Позитивне зобов'язування мало метою організувати необхідну поведінку в процесах приготування їжі, будівництва осель, розпалювання багать і підтримки вогню, виготовлення знарядь, засобів пересування, наприклад човнів. Однак ці способи регулювання не були спрямовані на зміну природних умов і виділення людини з природи, а забезпечували лише найбільш ефективні форми привласнення предметів природи та їх переробки, пристосування для задоволення потреб людини.

На ранніх етапах розвитку суспільства функціонували дополітичні, владні (потестарні) органи, які теж виробляли норми. Ці норми, з огляду на об'єкт їх регулювання, можна умовно поділити на земельні, майнові, кримінальні, а за суб'єктом – на норми родинних відносин, шлюбно-сімейні, групові, міжгрупові. «Були в цьому суспільстві і своєрідні «процесуальні» норми. Наприклад, порушення і покарання, розглядалися та призначалися безпосередньо колективом, причому не тільки в особі старійшин і вождів, а й найближчими родичами винного або потерпілого» [26, с. 34].

Однак правила (норми) поведінки в докласовому, додержавному суспільстві не можна віднести ані до категорії правових, ані до категорії моральних норм. Вони, за висловлюванням відомого історика первісного ладу та етнографа А. І. Першіца, мають характер мононорм, тобто єдиних, ще нерозчленованих специфічних норм первісного суспільства. Ці мононорми відрізняються від права, яке представляє інший стан регулятивної системи, і з'являється лише на наступному етапі розвитку суспільства, в його класовій, державній організаційній формі. Відрізняються вони і від моралі. Зокрема, їх виконання забезпечується не тільки громадським осудом, що характерно для моралі, але і покаранням на основі твердо фіксованих санкцій.

Мононорми не можна також ділити на інституційні, тобто вироблені і санкціоновані особливими органами, і не інституційні, тобто ті, які виробляє і виконує одна і та ж спільнота. Мононорми містять обидві основи своєї появи,

тоді як право – продукт в основному інституційного, а мораль – неінституційного походження.

«Мононорми у первісних суспільствах під впливом соціально-економічних і політичних умов переростають в норми права і моралі, як через «розщеплення» на ці норми, так і шляхом появи нових, позитивно-зобов'язуючих норм, обумовлених організацією землеробства, скотарства і ремесла» [26, с. 34].

Мононорми не надавали переваг одному члену роду над іншим, закріплювали «первісну рівність», жорстко регламентуючи їх діяльність в умовах протистояння суворим силам природи, необхідності оборонятися від ворожих племен. У мононормах права членів роду становили зворотний бік обов'язків, були невіддільні від них, оскільки первісний індивід не мав виділеного усвідомленого власного інтересу, відмінного від інтересу роду. Лише з розпадом первісного ладу, виникненням соціальної неоднорідності дедалі більш самостійного значення набувають права. Виникнення мононорм було свідченням виходу людини з тваринного світу в людське співтовариство, яке прогресує.

Деякі науковці, приміром О. Ф. Скакун, виділяють ознаки, за якими норми права відрізняються від норм поведінки в первісному суспільстві: «Норми первісного суспільства (норми-звичаї) та норми держави (норми права)

- за способом виникнення:
 - виникають поступово в процесі спільного життя;
 - встановлюються державою;
- за вольовою спрямованістю норм:
 - виражають волю роду або племені;
 - виражають державну волю;
- за формою зовнішнього вираження:
 - знаходяться у свідомості людей, існують у неписаній формі;
 - знаходять зовнішнє вираження в письмових правових актах;

- за часом набрання чинності:
 - виникають і відмирають поступово;
 - набирають сили чи припиняють дію в суворо встановленому порядку, офіційним шляхом;
- за способом забезпечення виконання:
 - здійснюються внаслідок традицій; у разі порушення примус виходить від роду;
 - забезпечуються примусовою силою держави» [133, с. 212].

Нові історичні дані, теоретичні узагальнення не дозволяють обмежуватися окремими сторонами правотворення. Ці дані свідчать про більш глибоку, якісну відмінність регулювання поведінки людей в ранніх класових суспільствах від регуляції в первісному суспільстві, і не тільки за змістом і способам регулювання, а й за іншими характеристиками. В соціально-регулятивній системі IV–III тис. до н. е. з'являється новий елемент – чітке письмове фіксування норм, що регулюють виробничу діяльність землеробського суспільства, так звані агрокалендарі.

На наступному етапі розвитку, коли виникають міста-держави, розпочинають зароджуватися і інші письмові джерела, що виражають систему заборон, дозволів, позитивного зобов'язування. Вони, як і раніше, зберігають зв'язок із релігійними поглядами, але надають регулятивній системі більш доступної інформаційної, загальної, «земної» форми (закони, кодекси, склепіння законів).

У середньовіччі, коли в Європі було чимало «королів», і не виникало потреби в їхній ґрунтовній законотворчій діяльності, зверталася увага на охорону звичаїв, тобто забезпечення виконання існуючих і закріплених у звичаях норм. Саме в історичній пам'яті міститься уявлення про те, що право повинно лише слідувати за змінами суспільної свідомості. Уявлення про те, що законодавець (зокрема король) може виступати одноосібним творцем правових норм, розпочало виявлятися на території середньовічної Європи лише в X–XI століттях і доволі швидко перетворилося на «очевидну істину».

Розуміння ж того, що королі самі творять закони, і тому вони вищі за них, а за свої дії вони несуть відповідальність лише перед Богом, продовжувало існувати ще декілька століть.

Як засвідчує А. Б. Венгеров: «Можна виділити три основні фази в розвитку права. Перша – фаза зародження, що стосується переважно тих суспільств, де триває становлення виробничої економіки. Друга фаза знаменує оформлення цього пласта регулятивної системи в систему правил (норм). І, нарешті, третя фаза пов'язана з письмовою кодифікацією права в низці ранніх державних утворень» [26, с. 39].

У процесі дослідження можна також виділити два шляхи формування права:

- через норми, що походять від держави;
- через норми, що походять від суспільства (общин, інших соціальних груп, наприклад, купців, релігійних об'єднань, церкви тощо) і підтримувані державою.

Кожна наступна історична епоха характеризується дедалі більшим ускладненням своїх соціальних утворень, що зрештою призводить до виникнення держави, а отже – і до постановки питання взаємозв'язку права і держави. Вже на ранніх етапах формування держави право виступає основою організації державної влади, встановлюючи і закріплюючи структуру цієї влади: органи держави, їх повноваження, сферу дій і т. д. Це закріплюється в перших законах ранніх класових суспільств. Право визначає порядок і процедуру займання громадських посад, виконання службових обов'язків, їх передачу, забезпечуючи і династичні способи їх присвоєння.

Аналізуючи процес виникнення держави і права, дослідниця О. Ф. Скакун виділяє низку причин, що на нього так чи інакше впливали:

- 1. Потреби економічних відносин, що виникли за наявності приватної власності, поділу праці, товарного виробництва і обігу; необхідністю закріплення економічного статусу товаровласників,

забезпечення для них стійких і гарантованих економічних зв'язків, умов для економічної самостійності.

– 2. Необхідність підтримувати стабільність і порядок у суспільстві в умовах поглиблення та загострення соціальних суперечностей і конфліктів.

– 3. Організація публічної влади, відокремленої від населення та здатної санкціонувати звичаї, встановлювати юридичні норми і забезпечувати втілення їх у життя.

– 4. Перетворення людини на порівняно самостійного індивіда. Не можна шукати право там, де немає поділу колективу (роду, племені) на окремих суб'єктів, де індивід не є відокремленою особою, що усвідомлює можливості (свободи), які утворюються в процесі розвитку суспільства» [133, с. 211].

Отже, з одного боку, право – це необхідний елемент структурної організації держави. А з іншого, – право виступає як форма здійснення державної влади, як засіб державного управління.

Однак, як стверджують представники теорії природного права, крім права, яке встановлює держава, існує природне право, властиве людині від її народження. До XVIII століття таке уявлення вплинуло на виникнення школи природного права, засновник якої був Гуго Гроцій. Останній вважав, що закони природного права містяться в природі розуму, а тому мають таке ж вічне, непорушне значення, як і розум, і навіть Бог не може скасувати або змінити їх. Порівнюючи у своїх роботах проголошені норми природного права з навколишньою дійсністю, закріпленою в законах, Ж. Ж. Руссо повністю і всебічно розкритикував останніх. Він розглядав усе сучасне і попереднє законодавство як прояв людського нерозуміння, егоїзму і свавілля, що, своєю чергою, провокувало непокору законам у суспільстві. Природні права людині ніхто не дарував, вони виступають умовою її життєдіяльності. Серед них можна вирізнити право на життя, свободу, рівність, власність і низку інших.

Теорія природного права, таким чином, вирішувала проблему походження права, спираючись на наявність у первісної людини як соціальної істоти певної сукупності прав.

У теологічній теорії, особливо з часів Томи Аквінського (XII–XIII ст.), стверджується про існування вищого божественного закону і природного права, які і утворюють основу чинного права. Пояснюючи походження права, теологічна теорія спиралася на релігійні книги, котрі засвідчували, що основні закони (християнський декалог) були дані людству Богом.

На відміну від природно-правової і теологічної теорії, історична школа права аналізувала реальні процеси виникнення права. Вона виникла в першій половині XIX століття в Німеччині.

У роботах представника історичної школи Савіньї основна увага приділялася звичаєвому праву, безлічі локальних правових систем тогочасної Європи. Він стверджував, «що право не створюється законодавцем, воно з'являється мимоволі, в результаті розвитку народного духу, приблизно так, як з'являється мова» [26, с. 42]. Право і держава є об'єктивним результатом історичного розвитку суспільства. Вчені-правознавці повинні зрозуміти і вміти висловити прояви правового «народного духу», викласти його положення в юридичних формулах, а законодавець, знайшовши готове право, повинен його перетворити на чинне законодавство.

Згідно з ученням ще одного представника історичної школи Пухти, «в основі юридичного звичаю лежить не бездушний автоматизм звички, наповнене сенсом «народне переконання»» [3, с. 146] або відчуття внутрішньої необхідності. Історична школа завжди наполягала на розумній сутності юридичного звичаю. У цьому є певний сенс, оскільки обов'язковість правил, що закріпилися у вигляді звичаю, обумовлюється тим, що вони упродовж тривалого часу виражали уявлення про належне і неналежне в певній групі людей. На первинних етапах історичного розвитку всі норми права взагалі виникали і закріплювалися саме так, оскільки право виникло значно раніше, ніж утворилася держава в сучасному розумінні цього терміна,

тобто раніше, ніж формальна влада. Окрім того, влада (держава) завдячує своїм утворенням, зокрема, і звичаю, тобто звичці людей підкорятися тому або іншому правителю. Також, треба наголосити, що у цивілізованих народів теж існує багато правил, що набули значення права не через розпорядження законодавця, а через тривале і одноманітне вживання, інакше кажучи, через звичай.

В системі різноманітних теорій походження права слід розглядати і марксистську теорію, яка, хоч і ґрунтується на правильному матеріалістичному підході до цього процесу, та перебільшує зв'язок права з державою, економічним ладом, класовими структурами, примусом і насильством. Так, саме в межах цієї теорії стверджувалося, що право – ніщо без апарату, здатного примусити до виконання норм права. Водночас виключалася самоцінність права як глибинного пласту регулятивної системи, що забезпечує життєдіяльність суспільства, насаджувалася репресивна, каральна, примусова функція права.

Сучасні наукові концепції (теорії) розуміння права можна об'єднати у три підходів:

1. Ідеологічний (аксіологічний): вихідною формою буття права виступає громадська свідомість; право – не тексти закону, а система ідей (понять) про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, яка є у громадській свідомості та орієнтована на моральні цінності. За такого підходу право і закон розмежовуються, першість надається праву як нормативно закріпленій справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту.

2. Нормативний (позитивістський): вихідною формою буття права є норма права, право як норми, викладені в законах та інших нормативних актах. За такого підходу ототожнюється право і закон. Водночас нормативне розуміння права орієнтує на такі його властивості, як формальна визначеність, точність, однозначність правового регулювання.

3. Соціологічний: вихідною формою буття права є правовідносини; право – порядок суспільних відносин, який проявляється у діях і поведінці людей. За такого підходу правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія» у житті – у сформованих і таких, що формуються, суспільних відносинах, а не його створення правотворчими органами у формі закону та інших нормативно-правових актів. Попри цінність урахування «життя» права в суспільному середовищі, прихильники цього підходу плутали самостійні процеси правотворчості та застосування права, тоді як умовою дотримання і забезпечення режиму законності може бути діяльність правозастосувальника в межах, установлених законом.

За сучасних умов слід надати перевагу інтегративному підходу, який враховує і поєднує усе цінне в зазначених концепціях розуміння права.

Зазначимо, що теорія держави і права розрізняє дві категорії теоретичних поглядів. Одна – пояснює походження держави і права, інша – розкриває їх сутність, описує їх характеристики, дає їм визначення.

Сьогодні в XXI столітті ми не знаходимо узгодженого визначення поняття «право». Відтак найважливішим завданням будь-якої теорії права є формулювання дефініції поняття «права».

«Право – система загальнообов'язкових соціальних норм, що охороняються державною силою» [114, с. 552], таке визначення нам пропонує «Популярный юридический энциклопедический словарь».

Дослідниця правових проблем О. Ф. Скакун стверджує, що «право – система норм (правил поведінки) і принципів, установлених або визнаних державою як регулятори суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу аж до примусу» [133, с. 216].

Слово «право» ми інтуїтивно пов'язуємо з певною зовнішньою волею, приписом до певної діяльності або заборону цієї діяльності, тобто повинність. Попри це, будь-яка повинність, як один бік медалі, передбачає наявність

іншого боку – права іншої людини. Тобто право може існувати тільки в середовищі розумних істот, у суспільстві, як феномен його буття. Люди можуть створити суспільство тільки за умови, коли дотримуватимуться порядку (права), який регулює відносини між його членами» [26, с. 41].

Право однієї особи завжди одночасно виражає обов'язок іншої. А обов'язок, своєю чергою, може бути приписаний лише особі, яка здатна вибирати між належним і неналежним. Право не є певним «законом земного тяжіння», який, окрім нашої волі, змушує людей діяти винятково належним чином. Право (правило) виступає як суспільна вимога до нашої свободи волі, яку можемо або виконати, або порушити. Зміст поняття право становить свобода, зовнішня свобода, тобто можливість чинити так чи інакше. «Джерело права... полягає у свободі, однак тут її слід розуміти в іншій формі: це свобода зовнішня, яка полягає в незалежності особи від чужої волі... Зовнішня свобода стає правом, тобто вимогою, лише через те, що вона виступає проявом внутрішньої, абсолютної свободи особи» [26, с. 42].

Визначаючи зміст будь-якого поняття, слід проаналізувати правило Ж. Е. Ренана: «Якщо ви хочете підкреслити важливість якоїсь ідеї, усуньте її, і покажіть, як зміниться світ без неї» [114]. В нашому випадку такою ідеєю виступає свобода як зміст права. Очевидно, що там, де немає зовнішньої свободи, немає і права. Раб, як істота позбавлена зовнішньої свободи, водночас є безправним. Свобода особи досягати тієї чи іншої мети є настільки суттєвим феноменом, що з її втратою зникає і право. За словами І. Канта, «Право – це сукупність умов, за наявності яких сваволя однієї [особи] суміщається зі сваволею іншої, з точки зору всезагального закону свободи» [52, с. 38].

Отже, саме зовнішня свобода є найважливішим елементом права, без якої воно існувати не може.

Додатковим підтвердженням значущості зовнішньої свободи для права може послугувати аналіз змісту конкретних прав. Наприклад, право на життя означає, що винятково людина свободна розпоряджатися власним життям, а

інші мають поважати цю свободу, не перешкоджати їй, аж до самогубства. Право власності є свободою особи-власника певної речі володіти, використовувати та розпоряджатися нею. Право на повернення боргу є свободою кредитора вимагати від боржника його сплатити. Якщо продовжувати цей ряд прикладів, то можна побачити, що реалізації будь-якого права сприяє свобода конкретної особи, а кожна втрата свободи апіорі призводить до втрати права.

Утім, в історії суспільного розвитку існує поняття кріпосного права, яке вельми складно поєднати зі свободою. Воно справді відбирає свободу у кріпака, наділяючи нею пана. Кріпосне право є свободою пана розпоряджатися своїм кріпаком. Якщо ж ми зі змісту поняття кріпосного права вилучимо свободу пана, то воно втратить сенс.

Поряд зі свободою, як суб'єктивним, особистісним елементом, право містить й інший – суспільний елемент, що проявляється у правилах поведінки чи нормах, що обмежують свободу окремої особи. Цей суспільний елемент нормативного обмеження свободи є ще однією суттєвою ознакою права. Там, де свобода окремої особи не обмежена жодними правилами, права взагалі немає.

«Визначення права як міри свободи, безумовно, є справедливим. Але тоді свобода виступає змістом права, що проявляється у формі юридичної норми» [141, с. 98].

Відповідно, ще однією суттєвою ознакою права є правило або норма, що регулює обсяг свободи окремих осіб. Саме виникнення схожих правил знаменує собою виникнення людського суспільства.

Отож, сутність права виражається в двох основних проявах: з одного боку, воно забезпечує особі певну визначену сферу свободи; а з іншого, – воно обмежує цю сферу сукупністю визначених правил; водночас в обох випадках воно здійснюється з допомогою норм.

Спираючись на перелічені суттєві ознаки права, можна погодитись із визначенням права, яке запропонував Є. М. Трубецької: «Право – це зовнішня свобода, надана та обмежена нормою» [150, с. 123].

Прообраз такого визначення міститься ще у наукових працях А. Куніцина: «Людина можездійснювати будь-які вчинки, що не порушують свободу інших, ця можливість називається правом. Як наслідок, право, по-перше, надає особі можливість учиняти довільно, не порушуючи законну свободу інших; по-друге, воно означає сумісність нашої свободи із загальною законною свободою; по-третє, як сукупність законів, воно стверджує умови, лише за наявності яких загальна свобода можлива» [47, с. 22].

У юридичній науці ще з давніх часів прийнято розділяти право на об'єктивне і суб'єктивне. «Ці два поняття розкривають зміст сучасної теорії права, найвищий, останній рівень її узагальнення... Обидва вони настільки різні за природою, що їх неможливо узагальнити, об'єднавши в одне поняття. Для кожного з них існує вищий, самостійний родовий момент» [3, с. 156]. У такій категоричній формі М. М.Алексєєв виклав домінантну на той час позицію щодо проблеми визначення права. Єдиним ефективним способом її спростування може бути лише якісне визначення поняття «права», що узагальнить ці дві категорії. Нас не повинно зупиняти те, що деякі вчені вважають, що «не можна виправдати спроб об'єднатиоб'єктивне і суб'єктивне право в єдине поняття права, оскільки ці явища лежать у різних площинах правової реальності» [87, с. 252]. Вказаний категоричний підхід розчленовує правову дійсність на дві складові: в одній встановлюються загальнообов'язкові норми, а в іншій – все, що пов'язане з їх реалізацією, ті конкретні можливості, повноваження, дії, які люди можуть робити на основі і в межах цих норм.

Право як норма (закон) і право як можливість або правомочність суб'єктів поводитися відповідним чином у межах цих норм – це зміст розподілу права на об'єктивне і суб'єктивне. Право в об'єктивному сенсі – це законодавство; право ж у суб'єктивному сенсі – це ті конкретні можливості,

права, вимоги, домагання, які виникають на основі і в межах цього законодавства. Важливо, що прийняте нами визначення Є. М. Трубецького об'єднує в понятті права його суб'єктивну і об'єктивну сторони. Об'єднує органічно і нерозривно. Правом є лише та частина зовнішньої свободи, яка надається і обмежується нормою. Остання потрібна та існує, бо надає і обмежує зовнішню свободу. Ні норма, ні окремо свобода не є правом. Право народжується лише від їх з'єднання та існує, допоки наявна їх єдність. Немає окремого ані об'єктивного, ані суб'єктивного права. Є право, яке народжується від з'єднання його об'єктивної та суб'єктивної частин. Водночас чільною в цьому нерозривному тандемі є зовнішня свобода суб'єкта, тобто суб'єктивна частина. Об'єктивна частина опиняється у підлеглому становищі, оскільки вона потрібна лише для того, щоб надати і обмежити частину суб'єктивну. Проте і суб'єктивна частина не може існувати окремо, оскільки з'являється лише в результаті її надання і обмеження об'єктивною частиною. Саме тому неправильно говорити про об'єктивне і суб'єктивне право, але слід розглядати його і з боку об'єктивної форми, тобто в сукупності його норм, і з боку суб'єктивного змісту, тобто тих елементів зовнішньої свободи, які цими нормами надаються та обмежуються.

Для того, щоб бути впевненими в адекватності нашої дефініції поняття права, слід перевірити, наскільки вичерпною є його визначувана частина. По-перше, чи не є наше визначення вельми обсяжним, тобто чи не охоплює елементи, що не відносяться до поняття права. Чимало дослідників неодноразово намагалися ототожнити поняття права та моральності. І це не випадково, оскільки є безліч етичних норм, що обмежують свавілля одних осіб стосовно інших. Загальновідомо, що етичні норми сучасного суспільства забороняють вбивати, красти, спричиняти побої і т. д. Отже, етичні норми захищають зовнішню свободу осіб від насильства та інших проявів свавілля. Водночас зазначимо, що у такому разі етична норма зазвичай підкріплюється правовою, яка містить етичний і правовий зміст. Проте не всі правові норми етичні за змістом. Вже у цьому сенсі обсяги понять права і моральності не

збігаються. З іншого боку, не всі етичні норми мають правове значення, тобто значення надання або обмеження зовнішньої свободи. Наприклад, відомо, що брехати недобре. Проте сама собою брехня, оскільки не завдає нікому шкоди, не порушує свободи особи. Отже, така брехня не є порушенням чийхось прав. Попри це, специфічний вид брехні – наклеп – порушення не лише моральності, але і права, тобто пряме посягання на зовнішню свободу конкретної особи, її свободу здійснювати певні цілі. Етичне правило, що забороняє наклеп, звісно, містить правовий елемент. Водночас нескладно переконатися, що всі етичні правила, що вимагають від людини певного внутрішнього стану, наприклад, любові, доброзичливості, пошани до ближнього, безкорисливості і т. д., не охоплюють правовий елемент. Сам собою внутрішній стан будь-якої людини не стосується зовнішньої свободи іншої особи, і не може виступати змістом її права. Якщо й говоримо про чиєсь право на любов, пошану, вдячність, то в цих словах відсутній правовий сенс. Навіть, якщо хтось ненавидить когось, то цьому не можна давати правову оцінку до тих пір, доки ненависть не виявиться в конкретних діях, хоч би тому, що до цього моменту достеменно про цю ненависть ми не знаємо. «Моральність завжди передбачає дві складові. Одна з них спрямована до вільної волі, до відчуттів людини, вказуючи, які з її бажань моральність вважає позитивними, а які – негативними. Вона спрямована до відчуттів людини, виховує її вдачу і утворює мораль. Друга складова апелює до розуму людини» [47, с. 86]. Вона говорить про те, що людина повинна робити, і чого не повинна, вказує, які з її дій моральність вважає добрими, правильними, а які – ні, та називається вченням про право. «Мораль схиляє людей до чесноти, право – до справедливості» [47, с. 89]. Із цього можна зробити висновок про те, що моральність намагається регулювати і водночас внутрішній стан, і зовнішню поведінку людини, а право регулює винятково її зовнішню поведінку. Змістом моральності є чеснота, а змістом права – винятково зовнішня свобода особи, її дії.

Отже, сфери права і моральності значною мірою перетинаються, але, попри те, мають і такі ланки, що не збігаються. Розглядаючи питання суті права, ми повинні приділяти значну увагу міркуванням про моральність. І це не випадково, оскільки тісний взаємозв'язок (хоча і не тотожність) цих понять очевидний. Навряд чи хтось наважиться оскаржити твердження про те, що правові інститути повинні слугувати етичним цілям, а право загалом має бути підпорядковано цілям добра і справедливості. Всі правителі, які впродовж багатьох століть були єдиними джерелами позитивного права, від Хамурапі до наших днів, спиралися на авторитет Бога і справедливості. «Мене, Хамурапі, славного богобоязливого князя, призвали Боги піднебесної і землі для того, щоб дати сяяти справедливості в країні, щоб погубити беззаконних і злих, щоб сильному не гнобити слабких, щоб я, як бог сонця, світла і правосуддя сховався над жителями Аккади і освітлював країну» [162, 150]. На Русі багато пам'ятників праву, що дійшли до нас, так і називали – «правда». Якщо право в тому вигляді, в якому воно існує зараз, не повністю відповідає цим цілям, то виникає категорична вимога усунути таку невідповідність. «Право» повинно стати «правдою» – в цьому його головне історичне завдання. Впродовж історії людство саме так і розуміло це завдання. Кожне суспільство в своєму розвитку здолало довжелезну дорогу формування своїх етичних ідеалів. І коли міркуємо про співвідношення права і моральності, то можемо порівнювати право однієї країни з правом іншої, моральність в одній країні з моральністю в іншій, але не можемо порівнювати право одного суспільства з моральністю іншого.

Отже, проаналізувавши спільно поняття моральності і права, маємо визнати, що ні право не є елементом моральності, ні, що ще важливіше, моральність не є елементом права. Коли право стане абсолютно етичним, воно перетвориться на елемент моральності, але навіть у цьому разі моральність, як обсяжніше поняття, не стане елементом права. Отже, моральність є самостійним поняттям, і ми правомірно не включили її як елемент у наше визначення права.

Ще одним елементом, з точки зору можливої невідповідності сформульованого нами визначення, є закон у найширшому розумінні цього терміна, як будь-яка писана норма, санкціонована владою. Те, що право і закон є поняттями одного роду, ще очевидніше, ніж співвідношення права і моральності. Думка про те, що закон – це і є право, поширена і могла б бути правильною, якби не було жодних інших форм прояву права. Таких форм, які за допомогою норм надавали б і обмежували зовнішню свободу окремих осіб.

Історично найбільш древньою формою прояву права стали звичаї, що формувалися в тих або інших людських співтовариствах. Обов'язковість їх дотримання спиралася на авторитет конкретного суспільного середовища, а відсутність державної влади в загальновизнаному розумінні цього терміна не перешкоджала людям підкорятися відомим їм нормам, закріпленим у звичаях. Ще в XIII столітті Г. Брактон сформулював таке визначення звичаю: «Звичай – це те, що інколи виконується як закон у тих місцевостях, де він затвердився унаслідок тривалого використання і його дотримуються подібно до закону, тому що його застосування має не меншу силу, аніж закон» [19, с. 133]. Науці відомо багато прикладів, коли члени співтовариств, позбавлених ознак державності в її сучасному розумінні, все ж підкорялися конкретним правовим нормам, які виникли самі собою і набули значення права, закріпившись у вигляді звичаїв.

Кожен народ і навіть кожна компактно проживаюча група людей мають безліч всіляких звичаїв. Чи всі ці звичаї утворюють зміст права? Очевидно – ні. Навряд чи до звичаїв, що є складовими змісту права, входить звичай хреститися під час грози. Людина, що учиняє по-іншому, аніж велять подібні звичаї, не є порушником права.

Але є й інші звичаї, котрі не підтримуються, а інколи навіть засуджуються державною владою, проте містять правові норми. До них належить, зокрема, звичай захисту честі на дуелі, звичай початку рибного лову або полювання не раніше певного часу, звичай кровної помсти і т. д. Абсолютно неважливо, чому держава не підтримує своєю нормативною

політикою такий звичай. Важливо те, що такий звичай надає і обмежує свободу людських дій.

Звичаєве право є вельми ефективним у регулюванні стосунків у малихсоціумах або у вузьких сферах діяльності. Зі збільшенням ареолу соціуму або з розширенням сфери діяльності ефективність звичаєвого права знижується. Причиною цього є збільшення кількості відмінностей в умовах життя або в умовах діяльності соціуму і, як наслідок, втрата одноманітності сприйняття тими, на кого поширюється той або інший звичай.

Із розвитком цивілізації кількість норм звичаєвого права постійно зменшується частково тому, що вони поглинаються державними нормами, а звичаї поступово відмирають. У більшості сучасних розвинених держав звичаєве право заповнює прогалини в чинному законодавстві.

Отже, ми визначили, що право охоплює як мінімум два елементи: закон і звичай. Обидва елементи як такі, що надають і обмежують зовнішню свободу, очевидно, стосуються права. Проте вони не вичерпують перелік елементів права. І звичай, і закон – вельми інерційні форми права. Для закріплення норми у вигляді звичаю необхідно, щоб ситуація, що ним описується, повторилася багато разів. Для того, щоб норма закріпилася у вигляді закону, орган, що має на це право, повинен осмислити необхідність появи норми, сформулювати її і прийняти за встановленою процедурою.

Загальні теоретичні принципи права вимагають, щоб усі споріднені справи вирішувалися на підставі одних і тих же положень. Тому під час вирішення окремої справи в суді за відсутності відповідного до такого випадку положення в законодавстві створюється прецедент, тобто загальна правова норма для всіх подальших аналогічних випадків. Відтак суд не лише застосовує закон, але і створює нові норми права, причому і на додаток до закону, і замість нього. Судовий прецедент надає і обмежує зовнішню свободу осіб, котрі як безпосередньо брали участь у цій судовій справі, так і невизначеного кола осіб, які можуть потрапити в аналогічну ситуацію в майбутньому. Незважаючи на те, що в деяких країнах (наприклад, в

Англії)судовий прецедент офіційно визнається джерелом права, а в інших країнах (наприклад, у Німеччині або Росії) не визнається, фактично судовий прецедент скрізь є самостійним елементом права. Таким чином, правові норми створюються ще й шляхом прецедентів.

У процесі аналізу ми виявили як мінімум три самостійні форми права: закон, звичай і прецедент, які за допомогою норм так чи інакше регулюють обсяг зовнішньої свободи окремих осіб. Однак, скільки би не було форм вираження права, тобто різних видів правових норм, змістом їх завжди будуть елементи зовнішньої свободи людини (особи, асоціації, установи, органу, тобто тих суб'єктів права, кому адресована відповідна норма).

Здійснений нами аналіз адекватності визначення права буде неповним, якщо не включимо в нього також і поняття природного права.

Тисячоліттями люди сперечаються про те, що є причиною виникнення права: чи природа речей, чи воно виступає результатом довільної угоди людей, що виникла напевному етапі історичного розвитку суспільства?

Так, Сократ, а згодом Платон і Аристотель стверджували, що поряд із законами, створеними людьми, функціонують вічні, неписані закони (*νομοι αγραφοι*), вкладені в серця людей божественним розумом. Ці ідеї були розвинені стоїками, ключовим у вченні яких було існування загального і всесвітнього закону, що становить розумний початок і в природі взагалі, і в людській природі зокрема.

Прямо протилежної точки зору дотримувалися представники історичної школи права, яка виникла ще за часів софістів у Стародавній Греції. Представники історичної школи доводили, що законодавство не є довільним установленням людей, а штучним винаходом законодавця. Це закономірний результат процесу поступового історичного розвитку. «Всюди, де тільки виникає питання стосовно правових відносин, постає існуюче правило, що дає на нього відповідь» [100, с. 83]. Згідно з ученням історичної школи, вічного, універсального права не існує. Подібний, винятково

історичний погляд на право і негативне ставлення до природного права переважно збереглися в правовій науці досі.

Якщо визнаємо, що, з одного боку, історичний розвиток права не може бути довільним і має певний напрям, а з іншого, – що цей розвиток може бути поступовим, суперечки практично зникають.

Чинне право не завжди відповідає вимогам добра і справедливості, і часто повністю їм суперечить. А це означає, що природне право звучить як заклик до вдосконалення. Воно виступає як ідеал, до якого має прагнути чинне право на шляху історичного розвитку.

Очевидно, що ніщо, крім людського розуму, не в змозі визначити і сформулювати такий ідеал. «Право називається природним, оскільки воно створює закони, що ґрунтуються на природі людського розуму» [47, с. 74]. Для досягнення такого ідеалу природне право має охарактеризувати зовнішню свободу особи за її обсягом і змістом, а також визначити вимоги до норм, які її надають і обмежують.

Розкриваючи суть права як феномена суспільного розвитку, треба зауважити ще й про його зміст – зовнішню свободу. Поряд з іншими важливими ціннісними категоріями, такими як слава, честь, патріотизм, справедливість і т. д., свобода завжди посідала у свідомості суспільства другорядне місце. Не є свобода домінантою суспільної свідомості і сьогодні. Цьому є закономірне пояснення. Ідея свободи постійно недооцінюється в суспільстві, яке необхідно виступає запорукою нормального життя людей. Вона (зовнішня свобода) виступає основою для побудови логічно суворої правової системи. Не внутрішня свобода, як уявляв Гегель: «Підґрунтям права є ... воля, яка є вільною» [32, с. 67], а саме зовнішня свобода.

Саме собою визначення права через відмежування правового закону від неправового дає змогу правильно визначити ті принципи, за якими людині надається та обмежується її зовнішня свобода. І тоді, перевіряючи закон на відповідність чи невідповідність таким принципам, завжди зможемо визначити, чи є конкретний закон (норма) правовим або неправовим, чи він

відповідає чи не відповідає тому ідеалу, ому природному праву, яке визнаємо і схвалюємо. Відтак чи відповідає він нашим уявленням про добро і справедливості. (Зауважимо, що вирішення цього завдання і є головною функцією будь-якої теорії права).

Отже, будь-який закон (норма), що обмежує свободу людини не заради забезпечення свободи інших людей, не є правовим законом (нормою). Зайво зазначати, що жодна правова система сьогодні не може витримати перевірку на відповідність до цього принципу здебільшого тому, що він поки не сприймається суспільством як обов'язковий. Ігноруючи наявність глибокого сутнісного зв'язку між правом і зовнішньою свободою, суспільство загалом, не усвідомлюючи цього, позбавляє себе потужного інструменту вдосконалення людських відносин.

Наше визначення права містить важливе поняття «норми», котре виступає як ознака, що виокремлює право в межах зовнішньої свободи. Остання постає у вигляді права тільки тоді, коли надається і обмежується нормою.

У такий спосіб норма виконує роль правила, що регулює обсяг свободи окремих осіб. Попри це, поняття «норма» пов'язано з іншим терміном – «наказ» (словесне вираження прагнення надати або обмежити зовнішню свободу).

Наказ може бути безпосереднім або вираженим у нормі. Безпосередній наказ завжди має конкретного адресата, від якого вимагають зробити щось конкретне.

Щоб ми могли будь-який наказ охарактеризувати як норму, він обов'язково повинен містити елемент неконкретності, загальності. Неконкретність наказу може виявлятися двояко: по-перше, він стає нормативним, якщо надає чи обмежує зовнішню свободу невизначеному колу осіб. Накази, наділені цією ознакою, переважають у масиві норм правової системи; по-друге, наказ, як надання або обмеження зовнішньої

свободиконкретної особи чи органу передбачає його багаторазове застосування танормативність.

У більш загальному сенсі норма покликана забезпечити регулювання за допомогою правил, а не наказів. Завдання норми – проінформувати кожну людину щодо сфери її відповідальності за власні вчинки.

Норма – наказ, спрямований до невизначеного кола осіб, або призначений для багаторазового застосування.

Важливо зазначити, що наше визначення норми не пов'язує її ані з обов'язковим санкціонуванням державою, ані з обов'язковим фіксуванням у письмовому правовому акті, ані з будь-якими підставами, які могли б охарактеризувати її як елемент винятково позитивного права.

Аналізуючи поняття «право», ми зробили висновок про те, що закон (правовий акт) не є єдиною формою права. Статті і параграфи закону не вичерпують зміст поняття «норма». Окрім того, ототожнення норми та статті чи параграфа правового акта, як іноді це відбувається, є принципово неправильним.

З іншого боку, у нас немає можливості ефективно впливати на способи викладу норм, що містяться в таких формах права, як звичай або, наприклад, церковне право і т. д. Тому будь-яка норма сучасного позитивного права повинна бути записана і доступна тим, до кого спрямована. Тільки тоді вона ефективно виконуватиме своє призначення.

Щоб норма могла ефективно виконувати своє призначення – надавати та обмежувати зовнішню свободу, вона має бути створена згідно з певними правилами і мати певну структуру – обов'язково утворюватися з гіпотези, диспозиції і санкції. Насамперед норма повинна містити точний опис тих обставин, за яких вона вступає в дію. Цей елемент норми прийнято називати гіпотезою (описує обставини, за яких ця норма вступає в дію).

Іншим елементом норми є власне опис надання та обмеження зовнішньої свободи (диспозиція). Кожна диспозиція деяким суб'єктам надає права і встановлює обов'язки, а іншим – тільки закріплює обов'язки. Права і

обов'язки в диспозиції, а відтак і в нормі, наявні завжди, як два боки однієї медалі. Їх можна визначити так: права – конкретні елементи права; обов'язки – забезпечення можливості здійснення права одного суб'єкта через обмеження зовнішньої свободи іншого суб'єкта. Обов'язки людини (людей) можуть забезпечуватися і у формі відчуження, тобто передачі права іншій особі, і у формі його використання.

Історії відомі безліч прикладів, коли відчуження прав на користь третьої особи вважалося правомірним. Наприклад, продаж себе в рабство був поширеним серед багатьох народів. 1620 року Г. Гроцій проголосив: «Невідчужувані речі – це ті, які, зважаючи на їх природу, належать одній людині і не можуть належати нікому іншому, такі як людське життя, її тіло, її свобода, честь, що становлять надбання особистості, освячені законами природи» [108, с. 22]. З того часу ідея невідчужуваності стала загально визнаною, і питання про невідчужуваність основних прав і свобод можна вважати вирішеним. Відмова людини від своєї зовнішньої свободи на користь іншої особи не допускається.

Проблему відчужування зовнішньої свободи розуміли давньогрецькі демократи, котрі через священнодійство з черепками виявляли та відправляли у почесне заслання тих громадян, вплив яких у суспільстві загрожував демократії.

Безперечно, що всі люди мають рівні права на управління державою, участь у виборах і референдумах. Будь-яка людина може відмовитися від використання свого права голосу. Однак жодну людину не можна примушувати скористатися будь-яким правом.

Надання зовнішньої свободи охоплює її проголошення та правове забезпечення можливості її здійснення. Іншими словами, сукупність (система) норм, наявних у будь-якій правовій системі, повинна ефективно перешкоджати порушенню прав одного суб'єкта діями іншого. Значною мірою ефективність такого забезпечення залежить від якості диспозиції кожної норми правової системи.

Формулюючи наш принцип надання зовнішньої свободи, ми повинні усвідомлювати, що немає жодного права чи свободи, наприклад, з тих, що наведені у Загальній декларації прав людини, яке можна було б абсолютно забезпечити. Оскільки захистити людину, наприклад, від навмисного вбивства, практично неможливо. Але прагнути до цього потрібно. Ми абсолютно свідомо допускаємо і вважаємо, що в певних ситуаціях людину можна правомірно позбавити життя, і це не буде посяганням на її право на життя.

Кожному треба надати максимум зовнішньої свободи, сумісним із таким же максимумом свободи іншої людини. Це своєрідний ідеал, який демонструє природне право і до якого має прагнути чинне право в історичному розвитку.

Якщо розглянути тривалий історичний період, будемо змушені визнати, що чинне право розвивається саме в цьому напрямі. Однак цей розвиток, звичайно, реалізується не прямолінійно, а з відступами та значними зигзагами, але саме в напрямі надання дедалі значнішої зовнішньої свободи якнайбільшій кількості людей. І. Бентам стверджує: «Вже в Європі після руйнування Риму зникає рабство, оскільки майже всі держави остаточно утверджують права політичної свободи» [140, с. 44].

Отже, за надання зовнішньої свободи будь-якій людині слід виконати такі умови:

- 1) встановити, що кожен елемент права (на життя, свободу, власність тощо) повинен бути проголошеним;
- 2) під час проголошення кожного елемента права має бути доведено, що воно надається всім громадянам;
- 3) треба проголосити, що всі громадяни маю рівні права;
- 4) слід передбачити заходи, за допомогою яких кожен елемент права забезпечуватиметься;
- 5) ті умови, за яких проголошений елемент права обмежуватиметься для кожного громадянина, і спосіб обмеження повинні бути описані

достеменно і точно (з аргументованими посиланнями на необхідність забезпечення зовнішньої свободи інших людей);

б) міра обмеження елемента права під час його надання повинна бути настільки мінімальною, наскільки це можливо у сучасних умовах.

Це можна зробити тільки в нормах, їх гіпотезах, диспозиціях і санкціях.

Дії, що обмежують зовнішню свободу людини, тільки тоді можна вважати правомірними, коли вони заздалегідь спираються на розроблену норму.

Дія, що спрямована на обмеження чиеїсь зовнішньої свободи і не передбачена жодною нормою, неприпустима.

Коли ми описали два елементи норми – гіпотезу і диспозицію, необхідно з'ясувати роль третього елемента – санкції. Вона забезпечує ефективність дії перших двох елементів і норми загалом. Завданням норми – надання та обмеження зовнішньої свободи. Санкція – елемент норми, що описує наслідки, які настають у результаті її порушення. Вона походить від суб'єктів, котрі регламентують дотримання цієї норми.

Кожен, хто ознайомлений з нормою, яка встановлює щодо нього певний обов'язок, повинен мати змогу усвідомити, що станеться, якщо він цей обов'язок не виконає.

Гіпотеза і диспозиція наявні в кожній нормі позитивного права, навіть якщо це, на перший погляд, і непомітно. А ось санкцією забезпечується не кожна норма позитивного права. Це абсолютно неприпустима ситуація. Саме це і є причиною того, що законодавство виявляється неефективним. Отож, будь-яка норма повинна містити санкцію за порушення проголошеної нею зовнішньої свободи.

Геракліт запропонував такий вислів: «Сонце не виходить за встановлені межі, бо якщо воно їх порушить, його розшукають Еринії, союзниці Правди» [157, с. 224]. Навіть Сонце, на думку Геракліта, може бути покаране санкцією за порушення «небесного» порядку.

Обмеження чиєїсь зовнішньої свободи – це майже завжди конфлікт. Тим паче, коли йдеться про застосування санкцій. Обмежуючий і обмежуваний повинні мати інструмент для вирішення конфлікту між ними. Таким інструментом є норма. Від її якості залежить не тільки справедливе вирішення конкретного конфлікту, а й значною мірою запобігання його виникненню. Якщо норма невдало сформульована, якщо гіпотеза чи диспозиція викладені так, що не забезпечують їх абсолютно однозначне тлумачення, допускаючи можливість різного прочитання викладеного в них тексту, обидві сторони конфлікту можуть абсолютно добросовісно і щиро вважати порушницею саме протилежну сторону. Що задумав або хотів зробити законодавець, коли створив норму, після її опублікування вже не має значення. Важливо тільки те, що було втілено в законі. «Немає нічого небезпечнішого за загальноприйнятту аксіому, що слід керуватися духом закону. Це все одно, що знищити греблю, яка стримує бурхливий потік довільних думок» [15, с. 115].

Кожну норму треба сформулювати так, щоб мінімізувати можливість її неправильного розуміння.

Ще раз підкреслимо те, що норма і стаття (пункт, параграф тощо) правового акта – не тотожні поняття. Норму, тобто сукупність гіпотези, диспозиції і санкції, взагалі вкрай рідко вдається викласти у вигляді окремої статті. Значно частіше елементи норми розосереджені у різних статтях закону, а то й у різних законах. Звичайно ж, це значно ускладнює розуміння і застосування норм на практиці. Причиною такого становища є відсутність в юридичній науці загальновизнаного розуміння норми як центрального, основного елемента правової системи. Розуміння права як зовнішньої свободи, що надається та обмежується нормою, дає нам реальну можливість проаналізувати елементи наявної правової системи. Зasadничою для такого аналізу буде теоретична база для якісного конструювання нових норм і правових актів.

Єдиною правильною структуроутворювальною ознакою правової системи під час виокремлення норми є конкретний елемент зовнішньої свободи, який надається та обмежується такою нормою.

Думається, що опис історії та спроби визначення права засвідчують його значущість як феномена суспільного буття.

Найвище суспільне призначення права – забезпечувати у нормативному порядку свободу в суспільстві, підтверджувати справедливість, виключити сваволю і свавілля з життя суспільства. Недаремно ще римські юристи писали: «*jus est ars boni et aequi*» – право є мистецтво добра та справедливості. Із загальносоціальної точки зору, право – це міра свободи і справедливості. З формальної точки зору, право – це міра свободи та справедливості, яка фактично захищена в конкретному суспільстві.

Незважаючи на багатоманітність типів (сімей) правових систем світу (романо-германська, англо-американська, змішана, релігійно-традиційна) та різний їх підхід до проблеми принципів права (у деяких сформувалося поняття загальних принципів права, у інших – ні), вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу принципів права. Згодом вони набули універсального значення, оформилися в галузі основних прав людини, закріпилися на міжнародному рівні. Так, у Договорі про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) загальні принципи, характерні для права держав-членів Співтовариства, розглядаються як складова права ЄЕС, а їх порушення – як підстава для скасування в судовому порядку актів Співтовариства. Втім, кожна держава зокрема чи державні об'єднання загалом як носії ейдетичної сутності права становлять «правове буття».

2.2 «Правове життя» як філософсько-правова категорія

Одне із основних завдань, котрі виникають у дослідженні права як феномена суспільного буття, – пошук відповіді на питання: як універсальні закони буття пов'язані з законами суспільства, зокрема правовими законами, за допомогою яких вони регулятивно впливають на соціальне буття людей.

Ці філософсько-правові проблеми ускладнюються ще й тим, що право специфічний феномен соціального буття, поєднаний з іншими суспільними сферами. Воно охоплює весь простір цивілізованого існування людей, який стає простором правової реальності. Тому без чіткого з'ясування онтологічної природи права, сенсу та змісту поняття правової реальності, знання основних форм буття права неможливо зрозуміти феномен права загалом.

На перший погляд, може видатися, що онтологічні питання права не такі, які зазвичай вирішують юристи-практики та юристи-теоретики. Окрім того, вони містять онтологічний аспект. За будь-яким питанням про те, що є правом у кожному конкретному випадку, слідує фундаментальне запитання: «Що є право як таке?».

Складне питання про природу права трансформується в питання про те, що означає «бути» для права взагалі? Іншими словами, до якого типу реальності воно належить?

Питання такого гатунку лише на перший погляд не містить проблеми, а відповідь на нього не потребує жодних зусиль, оскільки право за дві з половиною тисячі років свого існування має бути досконало вивчене. Проте відомий філософ і юрист Євген Спекторський підкреслював: «Юристам здається, що вони знають, з якою реальністю мають справу, тільки до тих пір,

поки їх про це не запитають. Якщо ж їх запитають, то їм вже доводиться або самим питати й дивуватися, або ж за необхідності вирішувати одне з найскладніших питань теорії пізнання» [94, с. 23].

Щоб людині зорієнтуватися в тій чи іншій сфері, вона повинна зважати на відчуття реальності цієї сфери, яке виникає і через теоретичний опис цієї сфери, і через практичний досвід, воно допомагає осмислити, зрозуміти, що відбувається з таким об'єктом, і що треба робити.

Наприклад, видатний російський юрист початку ХХ століття, засновник психологічної школи права Лев Петражицький вважав, що право ініціюється індивідом, народжується в глибинах людської психіки як інтуїтивне, яке, на відміну від позитивного, не залежить від значної кількості зовнішніх факторів і визначається його внутрішніми переконаннями, індивідуальним сприйняттям людини свого становища. «Під правом, – зазначав він, – ми розуміємо особливий клас реальних феноменів, етичні переживання, емоції, які мають імперативно-атрибутивний характер» [94, с. 23].

На думку Л. Петражицького, первинний психологічний пласт правових явищ представлений інтуїтивним правом; до іншого, соціологічного, входить позитивне право. Обидві форми правового буття належать до емпіричного рівня, зводяться до досвіду, що досягається психологічними чи соціологічними засобами. Отож, Л. Петражицький зводить «правове буття» до суб'єктивних переживань прав і обов'язків окремих людей. Однак із таким визначенням складно погодитись.

Інший погляд на природу «правового буття» мав відомий український правознавець і філософ Богдан Кістяківський, який критикував Л. Петражицького за недооцінку інституціонального буття права [56].

Як зазначалося, він вирізняв чотири основні підходи до розуміння права, які відповідали чотирьом основним концепціям права і по-різному трактували «правове буття»: аналітичний підхід, характерний для догматичної юриспруденції і відповідної позитивістської концепції права як

державно-наказового явища; соціологічний підхід, що відповідає поняттю права як формі соціальних відносин; психологічний підхід, який відповідає психологічному поняттю права; та нормативний підхід, який відповідає аксіологічному поняттю права.

Згодом Б. Кістяківський акцентував на соціокультурній реальності права як бутті ідей, уявлень, цінностей, вкорінених у культурі народу.

Сучасна філософія права також неоднозначно вирішує проблему природи «правового буття». Важливо зазначити, що наявні підходи до розуміння «правового буття» виступають як моменти істини, оскільки поширюють на реальність лише приватні компоненти логічної моделі становлення права.

«Правове буття» не представляє якусь субстанціальну частину реальності, а постає як спосіб організації певних аспектів соціального життя, людського буття. Бо світ права – це світ повинностей, а не існування. Категорія «правового буття» дозволяє розглядати право не тільки як надісторичне явище (форми суспільної свідомості), а як особливий світ, автономну сферу людського буття, що має власну логіку, на яку не можна не зважати. Відтак проблема «правового буття» полягає у з'ясуванні питання про буття права. «Правове буття» становить систему в межах людського буття.

Розрізняють «широкий» і «вузький» сенси поняття «правового буття». У першому випадку під правовою реальністю розуміють сукупність правових феноменів: норм, інститутів, правовідносин, концепцій, цінностей, ідеалів, культури, освіти, явищ правового менталітету і т. д. У іншому випадку (тобто у вузькому сенсі) йдеться тільки про базові правові реалії, щодо яких інші правові феномени виявляються похідними. Відтак «правове буття» в різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти або як правові норми (нормативізм), або як правовідносини (соціологічний напрям), або як правові «емоції» (психологічний напрям).

Також до базових феноменів належать установлені державною владою норми права (позитивізм), об'єктивні суспільні відносини (об'єктивізм), ідея, або сенс права (суб'єктивізм), ідеальна взаємодія суб'єктів.

Розуміння поняття «правового буття» у «широкому» і «вужькому» сенсах не слід абсолютно протиставляти, оскільки загальна картина правової реальності залежать від того, що приймають базовим феноменом.

Тому перспективнішою, очевидно, буде інтегральна концепція «правового буття», під якою розуміють світ права, що конструюється з правових феноменів, упорядкованих залежно від ставлення до базового феномена.

Правові інститути – це спеціально створені державою органи та організації, які регулюють правові відносини громадян, правову свідомість, що забезпечують правопорядок, функціонування права, прийнятого в державі. До них належать суд, виправно-трудова установи, органи дізнання та ін.

Правові відносини – це всі соціальні взаємодії, детерміновані правом. Вони охоплюють і матеріальну частину суспільства. Наприклад, право через законодавчу діяльність вплетене в економічні відносини – споживання і розподіл матеріальних благ, закріплення юридичних прав на власність та ін. Вони формуються в процесі діяльності індивідів, соціальних груп і регламентуються суб'єкт-об'єктними відносинами, тому що залежать від об'єктивних умов і від суб'єктивного права.

Правова свідомість – це усвідомлене «правове буття», життєвий світ людини, відображений із законної точки, зору в теоріях, наукових та емпіричних знаннях, звичаях і традиціях, почуттях і емоціях. Основним змістом правової свідомості виступає знання про встановлені нормами вимоги. Людина завжди має уявлення про межі необхідного і про наслідки у вигляді санкцій у разі недотримання норми.

За природою правосвідомість ідеальна, це відображення правової реальності, матеріальних відносин. Вона матеріалізується в практичних

учинках, у діяльності людей. Як свідомість узагалі, правова свідомість залежить від суспільства (індивіда, соціальної групи).

Правова свідомість формується на таких фундаментальних людських якостях, як почуття власної гідності, взаємної поваги і довіри людей один до одного, духовна самостійність, волелюбність, взаємність.

У структурному розумінні правосвідомість можна розглядати з двох позицій:

- 1) глибини і точності відображення «правового буття»;
- 2) носія «правового буття».

За глибиною і точністю відображення «правового буття» правова свідомість функціонує на двох рівнях: теоретичному і буденному. Теоретичний рівень – це система наукових знань про право (науку) і правову ідеологію. Правова наука (юридична) утворює систему соціальних норм і різні аспекти діяльності із застосування права. Правова ідеологія – це система правових ідей, теорій, поглядів, норм, що регулюють поведінку людей у суспільстві. У будь-якому суспільстві правова ідеологія виступає захисницею інтересів (насамперед економічних і політичних) правлячої еліти, класу, етносу, релігійних конфесій. Тому в конкретному суспільстві завжди наявні різні правові свідомість та ідеологія можновладців і знедолених.

Буденний рівень – це відображення «правового буття» у вигляді емпіричних знань і правової психології. Емпіричні правові знання – це знання, отримані соціальним суб'єктом на основі власної соціально-правової свідомості. Це, наприклад, знання про відплату за вчинений проступок. Правова психологія – сукупність правових почуттів, емоцій, настроїв, переживань, обрядів, звичаїв, навичок тощо. На відміну від ідеології, в правовій психології менше групового інтересу, але більше людського. Правова ідеологія і правова психологія тісно взаємопов'язані і впливають одна на одну.

За носієм «правового буття» можна виділити громадську (групову) та індивідуальну правову свідомість. Громадська (групова) правова

свідомість – це свідомість суспільства (групи), а індивідуальна – окремої людини.

Індивідуальна правова свідомість суб'єктивна, а громадська – існує незалежно від волі і бажання людини: народжуючись, вона застає вже прийняті правові норми, звички. У суспільній та індивідуальній свідомості можуть бути різні ціннісні правові орієнтації: що водночас заохочуються суспільством і не завжди індивідом.

Правосвідомість, як і будь-яка форма свідомості, виконує низку функцій. Онтологічна функція правової свідомості виявляється в тому, що саме вона формує людське буття, існувала до і незалежно від конкретної людини як визначені правила. Гносеологічна функція правової свідомості виявляється в тому, що через пізнання правових ідей, теорій, законів формується правове знання як фундаментальна передумова правової поведінки. Аксіологічна функція правової свідомості допомагає оцінити правові явища, зміст юридичних законів, законності та правопорядку в суспільстві, правову культуру індивіда. Щодо регулятивної функції правової свідомості, то у повсякденній реальності люди керуються тими правами та виконують ті обов'язки, які не тільки зафіксовані «на папері», але й закріплені суспільною свідомістю. Завдяки цьому здійснюється узгодження дій членів суспільства, регулювання поведінки індивідів і соціуму, громадських інститутів, правовідносин.

На жаль, доволі важливою соціальною проблемою в Україні є також стан професійної правосвідомості юристів (осіб, які реалізують правотворчу діяльність, працівників міліції, прокуратури, слідчих, суддів). З різних причин руйнуються їхні первісні правові погляди, настанови, почуття, переконання, виникають нові псевдоправові та неправові конструкції, що негативно впливають на професійну поведінку юристів.

Якщо «правове буття» розглядати у межах двох основних класів цінностей, матеріальних і духовних, то право належить до других, тобто є духовною цінністю, поряд із такими як моральні, релігійні, художні (чи

естетичні), наукові, світоглядні цінності. Правові цінності в межах духовних порівняно самостійні.

Правові цінності та оцінки (у сфері правосвідомості) мають регулятивне значення. Правові норми, своєю чергою, набувають значення цінностей і стають об'єктом оцінки. Їх не можна точно і повно пояснити, не застосовуючи поняття аксіології. Як філософська категорія, цінність – це те, що почуття і розум людей диктують визнати особливо важливим серед того, до чого можна прагнути, ставитися з повагою і визнанням як обов'язкового.

Статусу цінностей у праві можуть набувати різні факти і явища матеріального та ідеального характеру: матеріальні предмети і блага, суспільні відносини, людські вчинки, вольові феномени (мотиви, спонукання), ідеї, ідеали, соціальні інститути, що допомагають нам осмислити його як феномен суспільного буття. Це правові цінності, оскільки становлять основу права і правопорядку, виступають як ідеальне обґрунтування норм права, закріплюються й охороняються правовими нормами, утворюють мету права та його інститутів. Тому вони, як правило, стосуються чинного права.

Також треба наголосити на значущості деяких соціальних цінностей, що з часом набули характеру правових цінностей. Як високі ідеали, вони пронизують суспільну правосвідомість і стають основними принципами права. Такими є: свобода, рівність, справедливість, демократія, порядок, безпека, світ. Водночас існують і специфічні правові цінності загального значення, такі як ідея права, ідея стабільної законності і т. д. Такі цінності водночас є ідеалами і реальною людською практикою. У праві вони закріплюються у тій чи іншій якості. Але в низці випадків суспільна й індивідуальна правосвідомість можуть сприймати їх лише як цінність ідеальну, як ідеальні цілі політичної (і правотворчої) програми.

Основною і специфічною функцією правових цінностей є регулювання правовідносин. Саме тому вони призначені для створення, підтримки та зміцнення соціального порядку і дисципліни, нормального функціонування

суспільства. Правові цінності становлять елемент системи соціального (соціально-політичного) керування суспільством. Попри це, вони відрізняються чітко вираженим деонтичним характером, що наказує та обумовлює їх приналежність до сфери належного. Водночас правові цінності, на відміну від інших деонтичних цінностей, закріплюються формально й охороняються державою та її органами.

Також правові цінності як деонтичні відрізняються й іншою функціональною особливістю – мають ймовірний характер. Властиво, ця особливість, пов'язана зі здатністю свідомого, вольового вибору соціальними (правовими) суб'єктами об'єктивно наявних у дійсності поведінкових варіантів.

Розглядаючи «правове буття» в контексті аксіології права, можна вирізнити три основні форми цінностей:

- суспільні цільові цінності й ідеали;
- предметно втілені цінності;
- особисті (чи екзистенціальні) цінності.

Основоположною формою правових цінностей виступає їх існування у вигляді цінностей, сформованих суспільною і правовою свідомістю. Вони наявні у правовій свідомості у вигляді узагальнених уявлень про справедливість, волю, рівність у різних сферах суспільства.

В основі деонтичних правових цінностей – правові ідеали, котрі також утворюють структуру «правового буття». Під ідеалом, звичайно, розуміють те, до чого прагнемо, нормативно-ціннісний зразок належного в його найвищій, досконалій формі. Необхідність в ідеалі як особливій формі регулювання людської діяльності пов'язана з наявністю в природі людини того, що розуміється як «відкритість світу», такого моменту, що у класичній філософії розглядається як момент духу.

Представники німецької класичної філософії Іммануїл Кант і Йоган Готліб Фіхте визначили, що «ідеал – це вища, кінцева мета на шляху поступового «морального самовдосконалення», усвідомлення «гідності

людини як вищого і єдиного принципу «ідеального» законодавства» [135]. Згідно з твердженням І. Канта, право – ціль суспільства, що перебуває в цивільному стані. Право для людей – вищий принцип, на якому повинні ґрунтуватися всі максими, що стосуються суспільства.

Водночас ідеал духовного життя перекривається ідеєю права. Право є лише одним із моментів духовного ставлення до світу, який однак не охоплює його повністю. В такому випадку правовий ідеал виступає лише моментом ідеалу суспільного й ідеалу духовного життя, до якого входять істина, добро, краса. Вищі цінності виражають унікальні й екстраординарні ознаки щирості, людяності, додають правосвідомості глибокого особистісного спрямування. Вони виступають в індивідуальній та правовій свідомості найважливішими ціннісно-змістовними орієнтирами. Відтак право як феномен суспільного буття – основа самовдосконалення особистості, форма реалізації активності, творчості людини, гарантія волі й огороження від зла й несправедливості.

Осмилюючи право як феномен суспільного буття та правовий ідеал, аксіологія повинна орієнтуватися на створення умов для принципового цивілізованого урегулювання соціальних суперечностей. Це, своєю чергою, означає збереження суспільством цілісності, недопущення чварів чи варварства.

Саме «правове буття», формуючи правову нормативність як провідний елемент, реалізується у системі правових відносин – у вигляді взаємин формально рівних, вільних і незалежних один від одного суб'єктів права, у правових процедурах і механізмах, що закріплюють норми і закони в правовій культурі.

Достеменно відомо, що «правове буття» також тісно пов'язано з таким суспільним феноменом, як культура. У науковій літературі співвідношення права та культури досі розглядається переважно крізь призму категорій «право та правова культура», «правосвідомість і правова культура». «За такого «вужького» або нормативістського праворозуміння правова культура розглядається як зовнішнє щодо права явище» [116, с. 63]. Властиво ж

культурологічний підхід передбачає осмислення феномена права не тільки в контексті взаємодії з культурним середовищем, а й як невіддільного компонента культури в структурі суспільного буття. На думку відомого російського культуролога А. Гуревича, «культура втілюється в політичних і правових цінностях, постулатах та інститутах, владних відносинах, що в концентрованому вигляді відображено саме в контексті політичної культури» [105, с. 9]. У діалектичному зв'язку з нею перебуває правова культура.

Як складова загальної культури, «правова культура як система духовно-моральних і правових цінностей охоплює найважливіші компоненти «правового буття» в його фактичному функціонуванні та розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворча та інша діяльність)» [23, с.691].

Правова культура будь-якої країни покликана акумулювати прогресивні досягнення всіх типів правових культур і сучасної, і минулих епох. Вона, виступаючи компонентом правової свідомості та буття в їх органічній єдності, нерозривно пов'язана не тільки з відображенням суспільного буття, а й із активним зворотним впливом на нього. Притаманні їй ідеали, правові норми, принципи, традиції та зразки поведінки мають важливе значення для консолідації людей, концентрації їхніх зусиль на формуванні правової держави. «А серед пріоритетних напрямів підвищення політичної культури громадян і суспільства загалом на шляху формування правової держави слід назвати розвиток правової освіти та правового виховання населення; належне забезпечення його інформацією про чинне законодавство і практику його застосування; боротьбу з правовим нігілізмом і видання енциклопедичної та словникової юридичної літератури, коментарів чинного законодавства; розширення правознавчих наукових досліджень тощо» [23, с.690].

Правова освіта – невід'ємна частина правової культури громадянина, умова формування його правосвідомості; сукупність правового виховання і

навчання. Сутність правового виховання полягає у формуванні правових установок, відносин, мотивів діяльності у сфері «правового буття». За допомогою правового виховання у людини розвивається почуття поваги до права, звичка дотримуватися законів, повага до держави як до стабілізуючого суспільного феномена, прагнення сприяти державним органам і громадським організаціям у зміцненні законності та правопорядку. Правове виховання виступає запорукою того, що право стане регулятором життя індивіда та сприятиме реалізації його особистих завдань. За допомогою правового навчання поглиблюються знання права, його норм і принципів; глибокі знання сприяють зміцненню позитивного ставлення до права та законів, необхідності їх виконання. У сучасних умовах саме правова освіта може стати найважливішим чинником розвитку особистості, становлення громадянського суспільства і демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій згоді один з одним і з державою.

Отже, «правове буття» як взаємодія повсякденної реальності й системного світу – складне утворення, зумовлене правовими відносинами, установами, правовою свідомістю, цінностями, культурою, освітою і правовими ідеалами. Кожен із цих елементів виконує певну функцію. «Правове буття» – це правовий світ людини, який, з одного боку, – об’єктивний, а з іншого, – нею же формується.

«Правове буття» не є субстанціальною частиною реальності, а виступає певним способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Цей спосіб настільки істотний, що за його відсутності руйнується людський світ. Тому представляємо його як реально існуючий. Саме в цьому виявляється відмінність між «правовим буттям» і буттям соціальних об’єктів. Бо світ права – це світ повинності, а не існування. Тому введення в контекст методологічних і світоглядних проблем філософії права категорії «правове буття» дозволяє розглядати право не тільки як явище надбудови (суспільного ставлення, інституту, форми суспільної свідомості), а

як особливий світ, автономну сферу людського буття, що має власну логіку і закономірності, на які не можна не зважати. Відтак сенс проблеми «правового буття» полягає у з'ясуванні питання про буття права, тобто його вкоріненості в людському існуванні. Водночас слід урахувати специфічність онтології права, оскільки буття права – це «буття-повинність». Право – це сфера належного, тобто того, чого в звичному сенсі немає, але реальність якого, попри те, надзвичайно значуща для людини.

«Правове буття» як моменти повинності проявляється лише тоді, коли буття однієї людини перетинається з буттям іншої, і цим взаєминам загрожує свавілля одного із суб'єктів правовідносин. Тому не будь-яка людська взаємодія може становити основу права («правового буття»), а лише та, яка містить моменти повинності, що обмежують це свавілля.

Взаємодія суб'єктів є підставою права не в субстанціональному, а в соціально-ідеальному, деонтологічному сенсі. Деонтологічний світ, тобто права і моральності, можливий лише в тому випадку, якщо дотримано як мінімум дві умови: по-перше, визнання свободи волі, тобто можливості кожної особи чинити так чи інакше і виконувати або ні свій моральний або юридичний обов'язок; причому для права ця вимога особливо значуща; по-друге, визнання принципової можливості існування критерію належного, справедливості і несправедливості.

Головним у «правовому бутті» загалом, і в кожному з правових феноменів зокрема виступає особливий спосіб його прояву, котрий полягає в тому, що воно діє на людину. Це особливий вид дії, яка детермінується не зовнішніми причинами, а внутрішнім бажанням. Воно належить до сфери значущості, що відрізняється від сфери емпірично-соціальних проявів.

Таким чином, на рівні сутності правове є ідеальною реальністю відносин між людьми. Вона представляє особливий рід буття – ідеального, сутність якого – повинність (і ця сфера повинності конститує людину як таку). Сенси права також виражаються в ментальних настановах, ідеях і

теоріях, у знаково-символічній формі норм та інститутів, людських діях і взаєминах, тобто в різних виявах «правового буття».

З точки зору генезису правової природи людини (водночас твердження про виникнення права і правопорядку в житті народів), «визначальне значення має усвідомлення якраз тієї обставини, що в абстракціях права йдеться про найголовніше й найістотніше в житті індивіда і всього соціуму – про свободу, справедливість, рівність, про те, що у праві умовності – це насправді абсолютно необхідні засади гідного життя» [94, с. 43]. А без інтеграції з «правовим буттям», як низкою імперативних велінь, математикою свободи люди, народи приречені животіти під гнітом і сваволею деспотизму, тиранії і тоталітаризму.

Право, як відомо, самотійно не діє, діють люди. І саме вони, наділені свободою волі, виступають як суб'єкти права. Правоздатність і правосуб'єктність людей – не тільки правові характеристики вільних індивідів у їх відносинах (правових відносинах), але і необхідні форми здійснення «правового буття». Особа виступає правовим суб'єктом (правовою особистістю) тільки тому, що уособлює «правове буття», принцип права, реалізує правову ситуацію.

«Світ правових явищ (правовідносини, суб'єкт права, правова норма і т. д.) – це лише різні прояви принципу формальної рівності. Вони, незалежно від прийомів їх філософсько-правової та теоретичної систематизації, мають однакову формалізовану основу» [94, с. 43]. І взагалі «правове буття» наявне скрізь, у всіх тих випадках і формах, де дотримується і застосовується принцип формальної рівності.

В умовах правової держави і панування правового закону роль вихідного правового початку, що визначає об'єктивний зміст і значення всіх правових явищ і форм, виконує принцип права, якому повинні відповідати всі нормативні акти, джерела діючого права, правові відносини, феномени тощо.

2.3 Інтенціональний вимір правового вчинку

Співвідношення людської духовності й свідомості – проблема неоднозначна. Втім, доволі часто свідомість ототожнюється із феноменом духовності як таким, що виражається у розгляді будь-яких духовних явищ і процесів як витворів свідомості. В юридичній літературі закріплена теза про розгляд категорії духу як сукупності і зосередження всіх функцій свідомості, що виникають як відображення дійсності. Стосовно ототожнення найбільш загальних понять, що характеризують феномен духовного, В. Толстих стверджує, що у власне філософському контексті поняття «свідомість», «мислення», «дух», «психіка» тощо, як правило, розглядаються як синоніми, без уточнення прихованих у них смислових відтінків [148, с. 10–69].

Таким чином, можна стверджувати про те, що у філософській літературі поширена лематизація духовного у вигляді свідомості і її проявів, зорема у вигляді первісного структурного елементу із системи поведінкових проявів, тобто вчинку.

Вчинок – це дія, або їх сукупність, що оцінюється як акт духовної самоідентифікації людини, в якій вона демонструє позицію у ставленні до іншої людини, себе, колективу або суспільства, навколишнього світу загалом. Вчинок слугує основною одиницею поведінки та діяльності людини [33, с. 54].

Вчинок може бути виражений:

- 1) дією або бездіяльністю;
- 2) позицією, вираженою в словах;
- 3) ставленням до чогось, виявленим у вигляді жесту, погляду, тону мови, смислового підтексту;
- 4) дією, спрямованою на подолання фізичних перешкод і пошук істини.

Правовий вчинок є одним із елементів правової поведінки та відрізняється від вчинку у загальногуманітарному розумінні здатністю спричиняти юридичні наслідки, хоч і не завжди володіючи спрямуванням на встановлення, зміну, чи припинення наявних правовідносин.

Інтенції вчинку загалом, як інтенції правового вчинку, сформовані на одних і тих же засадах. Виникненню правового вчинку передують певні потреби, до прикладу, в їжі. За неможливості її задовольнити у законний спосіб (наприклад, відсутність матеріальних засобів), у особи виникає спонукання вдовольнити потребу в їжі, а відтак – намір пограбувати перехожого, аби купити собі харчів. Це і буде спрощеною схемою інтенціонального виміру правового (в цьому випадку – неправомірного як одного із його видів) учинку. Іntenція в такому разі дорівнюватиме не бажанню вдовольнити голод (це потреба), а пограбувати перехожого (що згодом втілиться у першому поведінковому акті як елемент вчинку) та купити харчів на нечесний спосіб привласнені кошти (що згодом перетвориться у другий поведінковий акт).

Отже, правовий вчинок є свого роду виразником онтології та екзистенції людини, а їх посередником є описані, певною мірою, синонімічні категорії свідомості, мислення, духу. В цей спектр потрапляє все коло людського внутрішнього та зовнішнього досвіду, у зв'язку із чим свідомість людини виявляється уніфікуючою та інтегруючою категорією, здатною об'єднати одним словом інституційну (статичну) та функціональну (динамічну) частини, тобто духовність і буття. Попри це, різноманітні форми духовного освоєння світу ототожнюються із тим видом, якого набувають, будучи усвідомленими, стаючи фактом свідомості. Сприймавши свідомість як універсальну форму, що опосередковує буття та поведінкові прояви (вчинки) всього сущого, тобто виступаючи як самосвідомий суб'єкт, людина втрачає змогу сприймати чи формувати певну інтенцію по-іншому, окрім як у вигляді, фіксованому свідомістю. Останнє набуває значення всезагального опосередкувального аспекту будь-якого акту людської життєдіяльності.

Аби глибше осягнути сутність правового вчинку, тим паче його інтенціонального виміру, слід здійснити власне філософський аналіз проблеми.

Центральна ідея філософії вчинку виявляється у філософських трактатах М. Бахтіна, що розглядається як розділ феноменології вчинку. Втім, проблематика досі недостатньо розроблена, незважаючи на те, що це питання слугує зв'язком між пізнанням і свідомістю як сутністю існування, іншими словами, слугує для пристосування гносеологічних процесів відповідно до конкретної ситуації людського існування у світі [10, с. 80–160; 11, с. 112–116; 12].

Найімовірніше виникає ситуація, коли належне виявляє не лише властивості буття, а також властивості екзистенції. Репрезентуючи сферу буттєвого сприйняття сутності, феноменологія вчинку досі доволі слабо розвинена.

З точки зору герменевтики, свідомість людини – це специфічна самодостатня структура. Тією чи іншою мірою свідомість людини формулює прагнення думки до самої себе. Ця конструкція демонструє особливості філософського розуміння свідомості як вербально експлікованої самосвідомості філософа, на відміну від свідомості теоретичної та побутової. Філософська свідомість є особливою хоча б тому, що її носієм є текст, який зберігається в межах герменевтичної ситуації.

Самосвідомість у філософському розумінні здійснює редукцію історичних, соціальних, культурних, а також інших обставин й умов появи тексту.

Найбільш тісно з поняттям вчинку, згідно із феноменологічною теорією, пов'язані категорії «кінестезису», «співучасті», а також таких термінів, як «страждання-надія».

Схожою за суттю постає категорія «самозречення». Вона ілюструє розуміння свідомості за межами конкретних детермінант особи, наприклад природної, особистісної, соціальної, історичної, територіальної тощо.

На основі переосмислення провідних положень феноменології вчинку саме останній трактується як форма усвідомлення належного. Аналіз цих положень виражає ступеневий зв'язок феноменів «самозречення-страждання-надії» у цілісному тріадному контексті.

Відтак, на думку О. Зарапіна, такий підхід розкриває феноменологічну настанову як сферу морального ставлення людини до розумоосязного змісту, що належить світу [49, с. 22–29].

Вчинок сам собою здатен як демонструвати ту чи іншу сутність, так і виявлятися сутністю. Така постановка питання має різні відтінки у філософії права, залежно від конкретних її категорій і напрямів. Так, зокрема, вчений П. Чадаєв розглядає вчинок як «принцип безперервного збереження», а М. Бахтін убачає у ньому «співучасть» [10, с. 80–160], М. Мамардашвілі розуміє його як «метафізичне апостеріорі» [81, с. 45].

Загалом учинок слід розглядати лише в контексті моральної автономії людської особистості. Адже лише автономія особистості ілюструє самосвідомість. У зазначений спосіб людина сприймає свою позицію важливішою, аніж власну особистість, оскільки перша виявляє істинну реальність навколишнього світу, що є вільною від наявної ситуації.

В такому ракурсі вчинок у феноменології дозволяє виявити зміст як етичну форму існування людини.

У такий спосіб розвивається діалектика між учинком як можливістю та аналітикою належного як умовою її втілення. Доволі часто категорія належного у вчинку синонімізується із категорією вимушеного, відтак виявляється її контекст із зазначеною категорією «страждання» [117, с. 30].

Загалом учинити щось передбачає поступитися собою, йти ризикованим шляхом, що межує із певним сумнівом, оскільки доводиться забрати у себе право на думку, натомість самому стати її правом. Учинити щось за наявності думки – означає припинити бути суб'єктом, набуваючи рис суб'єкта, який лише слугує предикатом думки, натомість сам набуває здатності виступати від її імені.

Праоснови феноменологічного розуміння вчинку запропоновано Сократом. Згідно з його концепцією, вчинок є дечим більшим, аніж самостійним рішенням, що його ухвалює особа на власний ризик. А більше він у тому сенсі, що містить певний вектор, спостереження за яким перетворює вчинок у певний самоорганізуючий синергетичний порядок речей, позбавляючи його анархізму і хаосу.

Об'єктивна реальність, що міститься за вчинком, змушує людину сягнути за межі буття світу, яке вона може досягнути власним розумом.

Важливіше, що завдяки вчинку людина бере участь у бутті, адже дає змогу через себе встановитися порядку речей, що сягає за наявні межі.

Всередині вчинку людини – належний стан речей, тобто статика, так і існування людини, або кінезис, утворюючи у такий спосіб категорію «кінестезис».

Ми схильні розглядати інтенцію як усвідомлені, властиві людині спонуки та наміри поведінки й діяльності, що виникають за вищої форми відображення потреб.

Спонуки водночас виступають як стремління до задоволення потреб. Іntenціональність загалом варто розуміти як сукупність спонук і намірів до вчинків і поведінки. Тому розділити ці питання практично неможливо.

Іntenціональний вимір вчинку варто розглядати як ядро, важливу частину свідомості людини, що охоплює психологічні категорії потреб і мотивів. Цей термін може вживатися з метою характеристики структурно-змістовної складової поведінки та діяльності людини, що відображає системно-ієрархічне розуміння спрямованості.

Серед сукупності вчень про інтенціональний вимір вчинку людини найбільш ґрунтовною видається точка зору, згідно з якою інтенції розглядаються як відображення спонук і намірів, а відповідно, проявів потреб і мотивів.

Розгляд спонукального характеру інтенцій пов'язаний із суспільно-історичним розумінням потреб. Соціальну обумовленість інтенціонального

виміру вчинку, її залежність від рідного роду детермінант указує на історичне походження.

Інтенції, як і спонуки та наміри, що лежать у їхніх основах, – це результат діяльності людей, водночас і вони впливають на цю діяльність.

Слід підкреслити природно-історичний характер спонук і намірів учинку людини, адже, попри біологізаторську теорію, важливо не забувати про їх динаміку.

Найперше людина намагалася підлаштувати під себе предмети зовнішнього світу для задоволення власних потреб. Ось що було рушійною силою вчинку у первісному суспільстві. Задоволення потреби неминує спричиняє виникнення нової, а в подальшому – і її задоволення. Це виникає завдяки перманентному руху інтенцій життєдіяльності людини, де одна потреба змінює іншу. Цикл триває доти, доки здійснюється життєдіяльність того чи іншого індивіда. Отож, виникає зміна однієї потреби іншою, тобто рух інтенцій [117, с. 35].

Відтак можна стверджувати про дві основні складові інтенції вчинку, зокрема правового: 1) спонука; 2) намір.

Слід зазначити про те, що інтенції людини (спонуки та наміри) змінюються відповідно до розвитку суспільних, економічних, інших видів відносин.

Інтенції виникають, розвиваються, формуються на основі потреб. Утім, потреба, на нашу думку, не входить до структури інтенції, на відміну від спонук і намірів. Отож, інтенції є порівняно самостійними, адже потреба не здатна жорстко регламентувати сукупність інтенцій вчинку, водночас потреба формує та визначає майбутню інтенцію.

Саме тому потребу людини як праяснену причину виникнення інтенції та правового вчинку не можна наділяти спонукальною та функцією наміру. Маючи однакову потребу, індивіди по-різному її задовольнятимуть (чи не задовольнятимуть). До прикладу, людина, яка має потребу в їжі, купуватиме різні промислові товари. Одна і та ж естетична потреба задовольнятиметься різними

людьми доволі своєрідно, відповідно до їх інтенціональних особливостей, тобто відповідно до спонук і намірів. Маючи стійку потребу в праці, люди навчаються у різних навчальних закладах, відтак вибирають різні спеціальності тощо.

Відображаючи потреби, інтенції, втім, не визначають їх фатально. Інтенції діяльності людини доволі специфічні та мінливі. Їх розвиток триває і під впливом навколишнього світу, так і під впливом цілеспрямованих виховних чинників.

Тісний взаємозв'язок потреб та інтенцій (як спонук і намірів) визначається насамперед подібністю їх сутностей. Потреба людини – це необхідність у чомусь, інтенція – спонука і намір людини, спричинена цією потребою.

Інтенція виникає майже синхронно із потребою, минаючи певні стадії, що аналогічні стадіям формування потреб.

Зв'язок потреб та інтенцій виявляється у тому, що потреби реалізуються в поведінці й діяльності. Потребами визначаються спонуки та мотиви, що в подальшому формують основу інтенцій, які і визначають учинок, поведінку та діяльність людини.

Правовий вчинок постає як елемент діяльності, що визначається як первинна складова поведінки, що управляється і потребою, й інтенцією. Результати вчинків формують єдину лінію поведінки, що ніби за принципом зворотного зв'язку впливає на формування потреб, а також інтенцій та потреб.

Відтак потребує уточнення положення про взаємозв'язок інтенцій та діяльності, цілей та вчинків, умов та операцій.

На думку А. Леонтьєва, інтенції часто співвідносяться із учинками та діяльністю загалом. Проте діяльність формується із учинків, які, в свою чергу, охоплюють низку операцій. Виконання системи вчинків є поведінкою. Якщо забрати із поведінки вчинок, зникне поведінка. Вона зникне і тоді, коли з цієї системи виокремити інтенцію [71, с. 85].

І окремих вчинків, і планована до розгляду у наступному розділі дисертації поведінка, безпосередньо пов'язані з інтенцією. Вона співвідносить і визначає не лише вчинок, але й поведінку загалом.

Інтенції безпосередньо пов'язані зі спрямованістю особи, тобто, із сукупністю важливих цілей, які людина обирає у житті. Але формулювання цих цілей залежить від спрямованості особи.

Потреби живої істоти відрізняються на різних рівнях: біологічному, фізіологічному, психологічному. На найнижчому рівні виявляються найпростіші потреби, пов'язані із підтриманням людиною свого організму.

Інтенції вчинків і діяльності виявляються на більш високому рівні відображення потреб – їх усвідомленні. На шляху виникнення мотивів здійснюється усвідомлення потреб, адже будь-що з того, що призводить до людського вчинку, повинно пройти крізь її мислення. Це і є процесом усвідомлення, присвоєння, співвіднесення із суспільними вимогами та соціальними нормами.

Необхідність усвідомлення потреб найперше пов'язана із так званим присвоєнням потреб суспільства. Виникнення у людини потреб пов'язано із асиміляцією, сприйняттям нею потреб загальносуспільного розвитку. Наприклад, потреба у праці виокремлюється із потреби суспільної, втім, набуває ролі особистої інтенції.

Як відомо, людина – складний біопсихосоціальний феномен – має чимало потреб. Множинність потреб формує множинність інтенцій вчинку людини. Крім того, задоволення однієї і тієї ж потреби спричиняє різноманіття інтенцій. Наприклад, аби вдовольнити естетичну потребу, певній особі слід прочитати книгу, відвідати галерею, переглянути фільм. Це зумовить низку проміжних дій: придбати книгу, прочитати її та проаналізувати, купити квитки і т. д.

На шляху переходу потреби людини у категорію інтенції здійснюється своєрідне присвоєння потреби та її трансформація. Формування інтенцій триває із виникненням потреб. Остання набуває стійкості у зв'язку із

глибоким усвідомленням необхідностей, а також через трансформації потреб, що виникли, у конкретні спонуки та наміри. Глибинне осмислення потреби формує у людини виникнення інтенції, більш глибинне осмислення спричиняє формування нових інтенцій і т. д.

Отже, інтенція постає як осмислена потреба. Втім, це вже не лише потреба, а її відображення й фіксація, трансформоване і конкретизоване вираження. Усвідомлення потреби, її присвоєння індивідом супроводжується мисленнєвим переходом від загального до індивідуального, від усвідомлення необхідності загалом (наприклад, необхідності працювати), до необхідності вибору конкретного виду праці, що відображається у подальшій професії. Здійснюється мисленнєвий перехід від індивідуального до загального, внаслідок чого певна потреба укріплюється або слабшає, набуває рис стійкості чи зникає.

З одного боку, на основі однієї потреби виникає система інтенцій, з іншого, – одні і ті ж інтенції відповідають різним потребам.

За найтіснішої взаємодії потреб та інтенцій останні не втрачають самостійності та особливості. Щодо співвідношення цих категорій у філософській та психологічній літературі немає однастайності.

Певна категорія вчених ігнорує виокремлення інтенції поза потребою та синонімізацію цих понять [22, с. 30–40].

Представники іншої наукової школи наділяють потреби функцією, що здатна формувати інтенцію [172, с. 56].

Дослідники ще іншої категорії розглядають інтенцію як один із видів спонук [57, с. 65].

Утім, на нашу думку, інтенція володіє рисами особливої реальності, яку не слід зводити до інших філософсько-психологічних феноменів. Витіснення поняття інтенції, яке дедалі частіше вживається у літературі духовного та духовно-популярного спрямування, проте часто ігнорується психологічною наукою, її підміна такими категоріями, як «мотив», «настанова», «емоція», «мета», або ж безпосереднє її віднесення до категорії

«мотивація», наділення цього феномена мотиваційними властивостями є запереченням самостійності останнього.

Іноді це виникає за умови не лише ототожнення інтенції із потребою, але й за ототожнення інтенції із однією із її складових, тобто із спонукою. У нашому розумінні інтенцію не слід зводити лише до однієї із її елементів, тобто до спонуки. Спонука людини може бути і усвідомленою, і неусвідомленою. Здебільшого неусвідомленими спонуками людини керуються фізіологічні функції, наприклад, дихання. Усвідомленого рівня вони досягають лише тоді, коли для цього виникає особлива потреба (наприклад, медична процедура), стаючи у такий спосіб вищим із двох рівнів-елементів інтенції, тобто наміром.

Розглядуване ототожнення інтенцій із іншими філософсько-психологічними категоріями здійснюється у зв'язку із недостатнім опрацюванням проблеми, а також із підміною одних термінів іншими, як наслідок тісного розвитку міждисциплінарних комунікацій.

Виникає не лише наукове, але й побутове ототожнення цього поняття із такими категоріями, як «бажання», «потяг», «мета» тощо, а також, ототожнення із окремими психічними станами. Наприклад, ставлення до того чи іншого явища чи процесу.

Інтенціями не можуть бути емоції, які, як відомо, мають нетривалий, імпульсивний характер, і можуть впливати лише на ступінь вираженості інтенції.

Виникають сумніви і щодо ототожнення інтенції із установкою, адже остання – це окреслена людиною принципова позиція, а не спонука та намір до певного правового вчинку чи поведінки.

Завдяки тому, що інтенція правового вчинку постає відображенням потреб і водночас важливим регулятором і цього поведінкового акту, і поведінки загалом, її можна вважати властивістю людини, що є чи не найбільш динамічною. Вони тісно пов'язані зі спрямованістю людини, її

цілями. Втім, спрямованість – поняття ширше, аніж поняття інтенціональності, чи, тим паче, інтенції одиничного вчинку.

Попри це, зв'язок інтенції та цілі – очевидний. Найбільш промовисто він постає у кореляції із другим із елементів-рівнів інтенції, тобто у зв'язку із наміром. У низці наукових джерел неодноразово здійснювалась спроба їх ототожнення, у зв'язку із одновекторністю – «інтенція – ціль», проте інтенція у розрізі спонуки та наміру – лише поштовх до досягнення тієї чи іншої цілі. Здебільшого ціль передує інтенції, що виникає за усвідомлення тієї чи іншої потреби. До прикладу, формулюється мета щодо досягнення того чи іншого спортивного результату. Вона виникає внаслідок потреби людини бути реалізованою у такий спосіб, самостверджуватися тощо. Тоді виникає відповідна спонuka і намір щодо досягнення окресленого результату, що і позначається інтенцією.

У зв'язку зі значною розгалуженістю здійснено спробу систематизувати інтенції людини, групуючи їх [59, с. 46].

У такий спосіб до першої групи інтенцій увійшли ті, що стосуються суспільних потреб особи за критерієм їх змісту. Це ідейні інтенції, що пов'язані зі світоглядом, наприклад, політичні, моральні, естетичні.

Відповідно до джерела виникнення і їх обумовленості можна виокремити соціальні, патріотичні, колективні, індивідуальні мотиви тощо.

Окремою групою інтенцій можна вважати ті, що об'єднують види діяльності. Це соціальна, політична, професійна, навчально-пізнавальна інтенції тощо.

Відповідно до часу прояву можна виокремити постійні, довготермінові, короткотермінові інтенції. Перші виникають упродовж усієї життєдіяльності особи (наприклад ті, що пов'язані із природними потребами), інші – властиві для багатьох років (наприклад, пізнавальні та естетичні інтенції), ще інші – це інтенції обмеженого інтервалу (наприклад, інтенція щодо конкретного ситуативного вчинку).

Якщо говорити про інтенціональний вимір вчинку, то здебільшого він стосується короткотермінових інтенцій. Інтенції довготермінового, або постійного, зразка формуються в інтенціональній структурі поведінки чи діяльності як узагальнених виявів людського вчинку.

За силою прояву інтенції людини можна поділити на сильні, що виражають особливо діючі спонуки та наміри, помірні – із середньою силою інтенсивності та слабкі, що виявляють незначний вплив.

Аналогічно стосується стійкості інтенцій, за якою їх можна поділити на сильно-, середньо- та слабостійкі.

Відповідно до реального прояву вчинку особи інтенції поділяються на реальні, актуальні та потенційні. Реальні – інтенції, що набувають безпосереднього відображення у вчинку людини. Актуальні – характеризують ситуації, коли особа готувалася вчинити той чи інший поведінковий акт, проте щось цьому завадило, чи особа зосередилась на іншому виді діяльності. Потенційні – це інтенції, що визріли у особи, але не набули виразу у конкретному вчинку. Вони більш властиві поведінці чи діяльності.

Специфіка зазначених груп становить інтенціональну сутність вчинку особи, де перші три групи утворюють змістовну частину, а чотири останні – динамічну.

Як бачимо, інтенціональна сутність вчинку людини має складу та неоднорідну структуру. Інтенціям властиво вибудовувати певну ієрархію, але очевидне й рангування різних видів діяльності.

Слід також зазначити про особливі риси, що характеризують інтенціональну сутність вчинку. Найперше до таких ознак належать:

- а) індивідуальність, адже інтенціональний вимір вчинку суттєво відрізняється у кожної людини;
- б) стійкість, яка вказує на збереження певної спрямованості інтенцій людини упродовж тривалого часу, та залежить від того, якою є інтенція за часом прояву;

в) динамічність, яка ілюструє і позитивну, і негативну динаміку мотивів. Тобто існує певний вектор розвитку мотивів особи, які можуть змінюватися. Деякі мотиви здатні слабшати, згасати, інші – посилюватись. Можлива також зміна напрямку, повернення до старих інтенцій тощо.

Процес формування інтенціональності вчинку особи чи їх сукупності передбачає: засвоєння індивідуального та соціального досвіду, його осмислення, а також аналіз досягнутих результатів свого вчинку, ставлення інших до цього вчинку тощо.

Укоріненню інтенціонального виміру вчинку особи сприяють: напрям життєдіяльності суспільства, його ідеологія; панівні суспільні відносини, виховання, систематична діяльність; критична оцінка своєї особистості, вплив довкілля тощо.

Іntenціональний вимір вчинку особи безпосередньо пов'язаний із емоційною, вольовою та інтелектуальною сферами. До прикладу, на основі інтелектуальної сфери формується суть інтенцій особи; емоційна сфера надає силу та спрямування інтенціональній, від її особливостей залежить вираженість і перебіг будь-якого вчинку.

Від вольової сфери особи залежатиме стійкість учинків тощо.

Своєю чергою, інтенціональна сфера впливає на інтелектуальну, емоційну та вольову. Вплив інтенцій на інтелект виражається в тому, що вони визначають пізнавальні процеси, детермінують рівень сприйняття, особливості пам'яті, мислення, мови людини тощо.

Іntenції вчинку впливають на емоції, формуючи їх характеристики, у зв'язку з чим однакові емоції зумовлюють у різних чи одних і тих же людей радість або обурення.

Воля як здатність керувати своїми вчинками, безсумнівно, пронизана інтенціями, що входять у кожен вольову дію як одна із найважливіших його ланок[59, с. 56].

Отже, виникнення інтенцій можна зобразити так:

виникнення потреби – її усвідомлення – виникнення спонуки – її трансформація в намір – виникнення інтенції.

Існує також поняття основних функцій інтенціональності вчинку особи. До таких прийнято відносити спонукальну, функцію наміру та регулятивну. Дві перші співзвучні із двома відповідними ланками інтенції.

Спонукальна функція полягає у тому, що зумовлює активність як таку, стає поштовхом до вчинку.

Функція наміру цінна тим, що під її впливом відбувається визначення тієї чи іншої лінії поведінки. Особа спрямовується на вирішення конкретних завдань, досягнення тих чи інших цілей.

Зміст регулятивної функції виявляється у тому, що вчинок особи характеризується або вузькоособистісним спрямуванням, або ж суспільно значущим.

Критичне осмислення та оцінка особою власного інтенціонального виміру вчинку – процес доволі складний і водночас необхідний у контексті буття особи. Часто воно вимагає чіткого виокремлення інтенції того чи іншого вчинку із загальної поведінкової структури, незважаючи на те, що вони складені у цілісний комплекс і перебувають у ієрархічному підпорядкуванні. Таке розчленування необхідне задля аналізу конкретної інтенції, інтенціональної сфери особи та інтенціонального виміру її буття загалом. З огляду на це найбільш важливими характеристиками інтенції прийнято вважати силу та стійкість. Сила інтенції виявляється у мірі нездоланного стремління особи до того чи іншого вчинку і вимірюється у ступені, глибині усвідомлення потреби, а також інтенції та її інтенсивності. Стійкість інтенції виявляється у її наявності в основних видах діяльності особи та збереженні її впливу на поведінку загалом упродовж певного часу. Втім, для оцінки інтенціонального виміру вчинку використовують також такі показники, як множинність, структурованість, ієрархічність. Отож, як видається, для того, аби зазначати про інтенціональний вимір правового вчинку особи, слід підкреслити, що важливими факторами цього є: розвиненість інтенції вчинку; відповідна сила; стійкість; певна структура мотивації; належна ієрархія.

2.4 Іntenціональність правової поведінки

У попередньому підрозділі дисертації ми спробували проаналізувати інтенціональний вимір структурного елементу поведінки людини, тобто вчинку. Проте комплексний аналіз проблеми інтенціонального виміру буття можна здійснити лише шляхом розгляду цілісності поведінки людини як сукупності її вчинків, зокрема правової, як сукупності правових учинків.

Розгляд інтенцій у поведінковому аспекті дає змогу співвіднести її із загальною системою суспільних відносин. Під час аналізу цілісного комплексу правової поведінки можливо дослідити взаємозв'язок ситуативного та перманентного, індивідуального та загальносуспільного.

З метою інтенціонального аналізу правової поведінки слід з'ясувати структуру буття людини.

У реальності можна виокремити два види буття, або ж буття із двома основними модальностями.

Перша – це всезагальна форма буття, тобто буття загальносуспільне, коли суспільне, безсумнівно, набуває значущості в індивідуальному сенсі.

Суспільні відносини пов'язані із людиною найперше з допомогою інтенціональності буття. На думку Л. Рубінштейна, інтенціональність – це своєрідне вираження детермінації через психіку людини. Соціальною детермінантою окресленого процесу насамперед є суспільні відносини і [127, с. 59]. Тобто суспільні відносини залучені в інтенціональність, вони внутрішньо властиві їй.

Зв'язок між інтенціональним виміром поведінки особи та суспільними відносинами, що фактично є їх сукупністю, виявляється під час аналізу потреб людини. Потреби людини, що слугують підґрунтям для виникнення інтенційних спонук і намірів, доволі часто ґрунтуються на суспільних реаліях, з іншого боку, – постають як форма існування суспільних відносин з точки

зору внутрішньої структури особистості. Потреби людини розвиваються і паралельно із її еволюцією, і у зв'язку із динамікою суспільного розвитку. Потреби сім'ї, трудового колективу, нації формують інтенції у поведінці конкретної людини, попри те, що де-факто і не були її.

Зв'язок суспільних відносин з інтенціональним виміром буття та правовою поведінкою особи виявляється й іншими шляхами. Наприклад, між людьми, що позиціонуються як члени конкретної спільноти, з одного боку, та їх інтенціями – з іншого тощо. Це відбувається, оскільки людина водночас є членом декількох видів суспільних відносин: політичних, релігійних, соціальних, професійних тощо. Тобто людина сама собою є сукупністю суспільних відносин, інтенцій, що формуються та виникають не без впливу суспільних взаємин.

Здійснення життєдіяльності у формі самовизначення передбачає особливу організацію буття. Людина як самовизначений суб'єкт не тільки обумовлена особливостями буття, але й передбачає його, так би мовити, «побутує». Організація дійсності, завдяки якій людина не просто є в світі та певним чином залучена до історичного процесу формування цінностей, але й безпосередньо задіяна у самовизначення, формує поняття реальності, в межах якого відповідальна та суверенна у своєму бутті.

Через спектр можливостей, що розкриваються перед людиною, людина опиняється у ситуації вибору життєвих перспектив. Саме у відкритті перед людиною можливостей буття і полягає основна роль суспільного життя. Таким чином, сутність усезагального буття не витісняє буття індивідуальне, але сприяє тому, що людина опиняється перед вибором, вимагає самовизначення як основи буття. Чим розвиненіші форми всезагального буття, тим більший потенціал можливостей він містить. Це слугує основою для трактування суспільного прогресу як процесу зростання людської свободи.

Попри це, загальнозначущі форми буття не вичерпують людське існування. Ці форми лише до певної межі сприймаються індивідом

некритично та неусвідомлено. Зрештою, не стільки сприймаються, скільки втягують людину у коло певних унормованих відносин. Історичний суспільний розвиток, продовження конкретних відносин, традицій, способів життя, соціальних цінностей вимагають свідомої участі конкретних індивідів. Ось чому роль загальних норм і зразків людського буття всезагальні форми можуть виконувати лише за умови, якщо вони внутрішньо сприймаються людиною, стають основами її самовизначення [117, с. 43].

Загалом освоюючи всезагальні форми буття, людина набуває не лише характерного способу поведінки, сукупності знань, умінь, навиків, але й розкриває можливість буття у світі.

Утім, не слід ігнорувати особистісний компонент людського буття, адже життя конкретної людини найперше твориться нею, а не є втіленням визначеної людської сутності, об'єктивної у всезагальних формах буття.

Отже, якщо перша із форм буття – всезагальна, тобто буття всеохоплювальне, коли суспільне, безсумнівно, набуває значущості у індивідуальному сенсі, то інша із форм – це особистісні форми людського буття, або ж буття індивідуальне.

Потрапляючи у коло різноманітних можливостей і альтернатив буття, людина входить у ситуацію онтологічного вибору. Вона не стільки слідує певному буттю, скільки вибирає буття. Всезагальна форма життєдіяльності не стільки спонукає людину чомусь слідувати, скільки сприяє тому, що людина опиняється перед вибором перспективи буття. Цей вибір людина не може здійснити у спосіб відмінний від учинку, чи-то поведінки. Саме тому поведінка як сукупність цілеспрямованих інтенційованих актів, або ж учинок як її структурний елемент, і володіє двома важливими якостями:

- а) постає формою існування онтологічного вибору;
- б) становить суть цього вибору [117, с. 43].

Перший крок на шляху віднайдення істини у цій полеміці – це усвідомлення відмінностей між людиною та зовнішнім світом. Будь-яка сутність володіє притаманними лише їй ознаками, які відрізняють її від інших

і наділяють особливим статусом. Проте своєрідна виокремленість людини володіє абсолютно іншим характером: вона фіксує неприродні відмінності у єдиний дійсний зв'язок, надає якісно іншого онтологічного статусу людині як істоті, що володіє свідомістю. Свідомістю виокремлюється вплетеність особи у світове буття. Якщо ця точка виокремлена, вона відтак диференційована і становить специфічне буття. Людина виокремлена серед інших через специфічний спосіб буття, яким постає вчинювана нею поведінка. Її особливий онтологічний статус виявляється у тому, що лише через її призму можна здійснювати свідоме буття для всіх актів усвідомлення [74, с. 45].

Виокремленість людини у світовому аспекті виявляється у тому, що все суще, весь світ перебуває у певному відношенні до суб'єкта, внаслідок чого суб'єкт виглядає трансцендентним до реальної дійсності. Світ для людини – завжди зовнішній, щодо якого вона перебуває поза певним конкретним становищем.

Таке витіснення людини зі світу не передбачає її денатуралізацію та перетворення в позареальну сутність. Постановка питання передбачає те, що між людиною і сущим установлюється дистанція, яка означає, що в процесі діяльності людина сягає за властиві світу зв'язки через свою поведінку. Та чи інша реальність постає для людини як навколишній, такий, що формується у межах її діяльності, світ. Те, наскільки реальна дійсність розкрита як навколишній світ, залежить від того, наскільки розвинута людська діяльність, наскільки навколишній світ став для людини предметним.

Таким чином, усезагальна сутність буття перебуває у єдності зі змістом буття індивідуальним. Взаємозв'язки та взаємоопосередкування двох онтологічних модальностей формують єдність людського буття, яке реалізовується завдяки поведінці людини, часто у правовій поведінці.

Певна представленість усього існуючого, його вираження, тобто предметизація, становить основу діяльності та поведінки людини. Предметний світ утворює не якусь особливу реальність буття, а виражає специфічну модальність людського буття і одночасно особливу належність

дійсності людини. Її сенс полягає у тому, що світ стає для людини предметом її діяльності та поведінки; крім того, власна діяльність і поведінка на певному етапі життя стають предметом діяльнісних і поведінкових зусиль [143, с. 197].

Парадоксальність ситуації виявляється у тому, що людина належить світу, який стає предметом її діяльності.

Предметність людини – необхідна умова її зв'язку зі світом загалом. Лише ставши для себе предметом власних зусиль, людина набуває здатності ставитися до дійсності у предметний спосіб. Водночас, як носій діяльності, вона не ототожнюється із жодною формою буття. Людина, ставлячись до себе як до предмета, водночас у межах предметної представленості себе щоразу є кимось іншим, неототожнюваним із предметом. Тобто предметна форма буття передбачає, що в способі свого буття людина постійно сягає за власні межі [73, с.120–145].

Суттєвою ознакою інтенціонального виміру правової поведінки є те, що у процесі діяльності та поведінки людина формує власне існування з огляду на навколишні предмети, так звану логіку речей. І в цьому сенсі вона рівна багатству предметного світу.

Загалом предметність відображає здатність людини як предметної та суспільної істоти посісти місце іншої, поводитися у матеріальному світі не згідно із механізмами влаштування життя живого організму, а згідно із формою колективної життєдіяльності і властивостями зовнішніх предметів природи. Предметність світу виявляється у діяльності та поведінці як інтенціональність.

Отож, можна зробити висновок, що предметність світу – предметна форма буття – обумовлює існування людини як суб'єкта діяльності та поведінки, оскільки суб'єктні діяльність і поведінка – взаємообумовлені характеристики діяльнісного способу буття.

Фактично людина набуває рис певної предметної форми світу та існування. Стосуючись дійсності предметно, людина не лише розкриває її зміст і виявляє вплив на неї, але й засвідчує власне буття.

Загалом сутність буття людини – ідеальний духовний феномен, а формування людської сутності досягається винятково духовними засобами.

У цьому аспекті доцільно процитувати позицію В. Кудрявцева, який вважає, що поведінку людини, її наміри (що, як ми з'ясували у попередньому підрозділі, є другим рівнем-елементом феномена інтенції) слід розглядати в тісному взаємозв'язку із попереднім поведінковим досвідом і з умовами життєдіяльності суспільства [69, с. 125].

Зазначений підхід є чи не найважливішим у контексті юридичних дисциплін, де перше місце посідають проблеми значущості поведінки того чи іншого суб'єкта у загальносуспільному аспекті.

Учений зазначає, що, проаналізувавши середовище осіб, що вчинили тяжкі злочини, можна зробити висновок, що у 42% з них спостерігається постійна інтенція до насилля, а у 25% – інтенція до самоствердження [68, с. 201].

Лінія взаємозв'язку поведінки людини та інтенцій індивіда простежується під час аналізу правомірних і протиправних учинків, а також за розгляду заходів стимулювання правомірної поведінки та боротьби із поведінкою протиправною.

Аналізуючи інтенціональний вимір правової поведінки особи, найчастіше виокремлюють обговорений нами у попередньому підрозділі вчинок, хоча існує можливість виокремлення ще дрібнішого елемента, такого як поведінковий акт. Прикладом цього може слугувати допомога особи, що потрапила у ДТП, як учинок, а конкретні прийоми із виклику швидкої, надання першої допомоги, фіксування доказів і свідчень, забезпечення психологічною підтримкою тощо можуть трактуватися як поведінкові акти у загальній структурі окресленого вчинку. Повторюваність таких учинків у сфері допомоги в колективі, чи навіть на вулиці, їх система утворюватиме вид правової поведінки, а саме – соціальну активність як вид правової поведінки людини.

Таким чином, зв'язок суспільних відносин із інтенціональним виміром поведінки людини загалом і правової поведінки зокрема виявляється через призму того, що кожна людина постає індивідуалізованим видом суспільних відносин.

Загалом інтенціональна сфера правової поведінки людини розглядається на двох рівнях:

- 1) як складна ієрархічна сукупність інтенцій (спонука, намір і регулювання вчинку та поведінки (див. функції інтенцій у підрозділі 2.3.));
- 2) як заснована на цих інтенціях система відношень до дійсності.

У такий спосіб інтенція постає як основа поведінкового акту, вчинку, а зрештою – поведінки та діяльності людини [91, с. 354], зокрема правової.

Якщо детально пояснювати інтенціональний вимір правової поведінки, то, звісно, з першого погляду треба розглядати індивідуальні, а не всезагальні її начала. За теоретичного підходу класифікації інтенціональних диспозицій посідають чільне місце, адже лише завдяки йому вдається виокремити ті базові критерії, які дозволяють прогнозувати індивідуальні відмінності у поведінці. Інтенція тут і виступає диспозицією, що надає поведінці людини рис постійності. Вона одночасно покликана пояснити, що спонукає, спрямовує та регулює діяльність. Ситуативні детермінанти в цьому випадку лише актуалізують поведінку, а в подальшому ним керує інтенціональна диспозиція [161, с. 65].

Зафіксовано численні спроби дефініціювання поведінки у гуманітарних і суспільних науках, а також соціальної та правової поведінки у соціології та юриспруденції відповідно.

Ми ж розглядаємо поведінку людини як сукупність учинків, що об'єднані єдиним спрямуванням і відрізняються від поняття загальної активності людини. Тобто поведінка завжди спрямована на досягнення певної мети, вона є цілеспрямованою, а активність може характеризувати і тварину, оскільки активність не завжди усвідомлена.

Активність не завжди формується із учинків, вона може реалізуватися лінійним чи стихійним процесом природних спонук без виникнення наміру. Намір же як другий елемент-рівень інтенцій завжди супроводжує сукупність учинків, тобто поведінку.

Основною рисою, що відмежовує загальнонаукове визначення категорії «поведінка» від її власне юридичного розуміння, тобто від «правової поведінки», є категорія юридичної значущості, або ж юридичної байдужості.

Як відомо, за сутністю та структурою макрофеномен поведінки людини мало чим відрізнятиметься від мікрофеномена правової поведінки людини. Зрозуміло, що останній є одним із видів першої, якщо класифікувати за сферами. Правова поведінка складається із правових учинків, як поведінка із учинків загалом, і та, і інша пройшли тривалий шлях еволюції та розвитку як у просторовому, так і у часову аспектах, а тому володіють наявністю різних підходів, і та, і інша передбачають наявність потреби та сформованої на її основі інтенції.

Проте право не в змозі та й не володіє потребою брати до уваги, аналізувати та реагувати на будь-які поведінкові прояви людей у широті свого спектру. Саме тому юридична наука зважає тільки на ті види поведінки, що можуть спричиняти певні суспільно важливі наслідки, завдати шкоди правопорядку, негативно впливати на діючі правовідносини. З огляду на це, існують певні види поведінки людини, які не вважаються правовими, бо не здатні спричиняти описані наслідки. Прикладом цього можуть бути дружні, інтимні, родинні взаємини. Втім, відносини у сфері здійснення виборчого процесу, чи-то скоєння розбійного нападу, важливі для права.

Відтак за інтенціональною сутністю поведінка загалом і правова поведінка зокрема значною мірою збігаються, а їхні найсуттєвіші відмінності можна спостерігати за способами класифікації та видовим спектром. Відтак правову поведінку прийнято поділяти на: суспільно активну, звичайну, маргінальну, що стосується правомірних видів, і протиправну, або ж злочинну поведінку. Іntenція в цьому випадку виконує чи не найважливішу

роль і береться до уваги у випадку необхідності кваліфікації поведінки (мета, мотив, вина (умисел, необережність) тощо).

Поведінка людини, зокрема правова, як відомо, зумовлена не лише внутрішніми інтенціями, але й ситуативними детермінантами. Загалом ситуативна обумовленість поведінки залежить від наявної інформації про конкретні відносини, процеси чи явища, а в найпростішому випадку зводиться до рефлексоподібних стимульно-реактивних зв'язків – реакцій, що знаходяться під їх контролем.

Для ситуативних детермінант характерно поділятися на зовнішні та внутрішні.

Внутрішні ситуативні детермінанти пов'язані із організмом людини. До них належать спонуки, або перехідні стани організму.

До зовнішніх ситуативних детермінант належать низка стимулів, які знаходяться поза організмом, у навколишньому світі та впливають на органи чуття людини. У ранніх стимульно-реактивних теоріях поведінки значення надавалося лише зовнішнім детермінантам.

Видавалось, що поряд із вродженими стимульно-реактивними зв'язками, рефlekсами, за допомогою класичного та оперантного обумовлення можна пояснити практично будь-яку поведінку. Відтак перші розробки у сфері поведінки людини не містили аналіз інтенцій як таких (І. Павлов, Е. Торндайк). У подальшому теорія оперантної поведінки та ігнорування інтенцій культивувалася біхевіористами, проте вона так і не отримала ефективного втілення.

Водночас зазначеним розробкам теж слід віддати належне. Насамперед, вони стали підґрунтям і платформою для подальших напрацювань і досліджень.

І. Павлов виявив, що першопочатково нейтральний подразник може доволі ефективно замінювати безумовний подразник. Відповідно до цієї концепції, безумовно спричиняючий реакцію подразник «посилює» першопочатково нейтральний подразник [107, с. 87].

Продовжив і вдосконалив цю теорію Е. Торндайк, якому вдалося сформулювати так званий «закон ефекту», відповідно до якого досягнутий стан вдоволення тісно пов'язаний і з інструментальними реакціями, і з попередніми стимулами [149, с. 98].

Загалом важливість розгляду не лише інтенцій, а й ситуативних детермінант поведінки зумовлена тим, що комплексний аналіз такого складного явища неможливо здійснити, уникаючи іншого впливового та регулятивного компоненту. Таке дослідження було б неповним та однобічним. Саме тому вважаємо за доцільне окреслити наявність таких категорій, хоч і надміру не заглиблюватися в їхню суть.

Отож, наголошуючи безпосередньо на інтенціональному вимірі правової поведінки людини, зазначимо, що ще у дев'ятнадцятому столітті класики філософсько-психологічної науки сформулювали тезу про те, що центром інтенціональної теорії є накопичення внутрішніх спонукальних подразників.

Значно пізніше у теорії редукції потягу С. Халла базовим станом інтенцій приділялася належна увага відповідно до їх розуміння як внутрішніх ситуативних детермінант.

У подальшому теорію С. Халла, що спиралася на асоціативний механізм ступеневих цільових реакцій, в яких належне місце відводилося цілеспрямованості поведінки, доопрацьовували інші вчені [184, р. 65].

Зокрема, вченому Р. Вудвортсу вдалося сформулювати тезу щодо розгляду поведінки у динаміці. З одного боку, дослідник заперечував «останню» роль інстинктів і рефлексів у поведінці та діяльності людини, а з іншого, – не погоджуючись із біхевіористським асоціанізмом, заперечував чисту цінність винятково таких ситуативних спонук [46, с.56].

Окремої уваги заслуговує вчення про поведінку С. Моргана, якому вдалося розробити теорію центральних інтенціональних станів. Суть її у тому, що за різних потреб, наприклад, голоду чи спраги, під дією різних зовнішніх і внутрішніх подразників, станів і спрямованості організму, досвіду

тощо виникає специфічний для кожного суб'єкта центральний інтенціональний стан, який можна охарактеризувати такими ознаками, як:

а) стійкість, тобто продовжуваність стану перевищує час появи ініціюючих умов і поведінки, що за ними слідує;

б) загальна активність, рівень якої поступово підвищується;

с) специфічна активність, що зумовлює специфічні форми поведінки, що не залежить від конкретних умов ситуації;

г) підготовленість, тобто підвищення готовності людини до консуматорної поведінки, що визначається відповідними умовами середовища.

Отож, загалом формується думка про те, що правова поведінка зумовлюється і актуальною інтенцією, і ситуативними зовнішніми та внутрішніми детермінантами, які розмежувати яких неможливо та й не варто.

2.5 Феноменологічне світо-та правопізнання

Значення терміна «правовий феномен» у філософії права можна з'ясувати лише через співвідношення феномена з явищем. Феномен – це те, що дане суб'єкту в процесі сприйняття, а явище знаходиться в площині, незалежній від сприйняття. Для засновника феноменологічної філософії Едмунда Гуссерля «феномен – безпосередня даність, те, що дано з очевидністю (акт свідомості)» [173, с. 190]. Це смисли предметів, які виникають у свідомості людини.

Представник раціоналістичної філософії Рене Декарт стверджував, що в істинності предмета свідомості можна сумніватись, але акт свідомості (саме сприймання) дається їй з очевидністю і не підлягає сумніву.

У буденному житті і науковому пізнанні людина приймає існування світу як щось само собою зрозуміле. Таке сприйняття світу Е. Гуссерль називає природною настановою. Однак така настанова, на його думку, наївна, некритична, оскільки не зазнає сумніву і не з'ясовано її походження. Ця настанова на світ приховує від людини акти її свідомості, яка постійно функціонує в контакті зі світом.

«Назад до речей» – девіз Е. Гуссерля, коли він говорив про філософські або наукові предмети. Щоб повернутися до предметів, Гуссерль припускав вводити у філософський предмет, у вигляді його цілісної частини, таку редукцію, яка стверджувала б існування світу до того, як розпочинається рефлексія. «Він припускав феноменологію як метод досягнення живого досвіду, як він виникає в часі і просторі, це спроба безпосередньо описати досвід так, як він відбувається, без зупинки для визначення його походження і пояснення його причин» [153]. Для того, щоб виконати це завдання, Е. Гуссерль запропонував поняття «*epoché* – повної зміни позиції: філософ рухається від речей до їх значень, або, інакше кажучи, від реальності втілених значень – ядра науки – до реальності значень, у тому вигляді, в якому вони переживаються безпосередньо в навколишньому світі.

Щоб повернути погляд від світу до свідомості, мислитель запроваджує методологічну процедуру, окресливши її феноменологічною редукцією (епохе). «Суть цієї редукції полягає в тому, що я «беру в дужки» віру в існування світу, припиняю дію тези про існування світу. Це не означає, що я заперечую існування світу чи сумніваюся в ньому. Просто я не беру до уваги це питання; повертаю погляд від світу до актів свідомості, в яких він дається» [173, с. 191]. Мета цієї редукції полягає в тому, щоб відкрити діяльність свідомості, яка анонімно супроводжує людське життя в світі. «Наше універсальне епохе укладає, як ми говоримо, світ в дужки, виключає світ (який просто тут є), з поля суб'єкта. Щоб увійти в сферу феноменологічного досвіду, ми повинні відступити від об'єктів, які покладаються природною установкою, до різноманітних модусів їх явищ, до об'єктів «включених у дужки» [153].

Феноменологічна редукція, як вважав Е. Гуссерль, складається з двох рівнів. «Перший – систематичне і радикальне епохе кожної об'єктивуючої «позиції» в переживанні: і щодо розгляду окремих феноменів, і стосовно цілісної структури душевного життя. Другий – максимально повна фіксація, осягнення і опис тих різноманітних «явищ», які вже не «об'єкти», але «одиниці» «сенсу»» [153]. Отже, феноменологічний опис охоплює два напрями: поетичний, або опис акту переживання, і ноематичний, або опис «того, що пережито». Феноменологічний досвід – єдиний, який можна назвати «внутрішнім» у повному розумінні цього слова; його здійснення практично не має меж. І оскільки подібне «вкладання в дужки» об'єктивного і опис того, що потім «постає» («ноема» в «ноезисі»), може бути здійснено і над «життям» іншого Я, яке можемо собі уявити, «дедуктивний» метод може бути поширений зі сфери власного досвіду на досвід інших Я. Таким чином, феноменологічно зредукована і конкретно збагнена інтерсуб'єктивність виступає «спільністю» «особистостей», що беруть участь в інтерсуб'єктивно усвідомленому житті.

Свідомість як ноезіс має здатність до формування смислів. Поняття про предмет – це і є сукупність ознак предмета, причому істотних і необхідних. Вони, будучи зафіксованими в понятті, утворюють властивості досліджуваних предметів, їх здатність уходити в певні відносини з іншими предметами.

«Класична філософія виникає з необхідності пояснення світу з позиції певного «абсолютного» спостерігача, що перебуває поза світом. Цей гносеологічний суб'єкт класичної філософії (і науки) не залежить від жодних часових і просторових змін... Для Е. Гуссерля мислення завжди реалізується в певному місці і на основі попереднього досвіду свідомості» [173, с. 191]. Отже, свідомість, на думку Е. Гуссерля, завжди спрямована на предмети (інтенціональна).

Як стверджував Е. Гуссерль: «Якщо предмет думки, річ, «очистити» від ознак, отриманих у процесі пізнавальної діяльності, тобто суб'єкт-об'єктних відносин, то він стає «абсолютною суб'єктивністю»» [153]. Предмет думки стає чистим ноезісом (мисленням).

«Абсолютна суб'єктивність» – це свідомість, спрямована до предмета, або потік свідомості. Саме тому фундаментальною характеристикою свідомості є предметність. Свідомість предметна тому, що проявляє свою інтенціональність. На кожному кроці свідомість – це безперервний вихід за власні межі – до предмета. Інтенціональність свідомості неможливо описати як щось постійне, як субстанцію. Свідомість формує знання про предмет.

«В інтенціональності свідомості, тобто в її смислотворчій спрямованості до предмета, вперше виникає феномен свідомості, на відміну від явища свідомості» [173, с. 195]. У феномені свідомості вперше виникає предмет, котрий існує для феноменологічного очищеного свідомістю. Зміст предмета формується свідомістю.

Наявність будь-якого поняття передбачає наявність предмета, який позначається цим поняттям: якщо є поняття «нуль», то предмет нуля – це відсутність предмета, це – неіснування. Отже, поняття нуля відображає

ознаки небуття. Але свідомість схоплює щось, коли оперує поняттям «нуль» (або поняттям «небуття»). Е. Гуссерль вважав, що саме тут виникає чиста свідомість предмета, оскільки самого предмета немає. Вона з'являється як смислоутворення. Отже, Е. Гуссерль розрізняв феномен свідомості (чистої свідомості, свідомості як такої) і явище свідомості (прояв свідомість).

Річ у теорії цього мислителя перетворюється з ноематичної в ноетичну, з речі, що володіє певними властивостями, в процес її смислоутворення. Актуалізація смислового (смислоутворювального) зв'язку суб'єкта і предмета – це підсумок філософських пошуків Е. Гуссерля. У цьому – сенс феноменології: розрізнити явище свідомості (зміст свідомості, ноему) і феномен свідомості (смислоутворення, ноезіс).

Ж.-П. Сартр, розглядаючи гуссерлівське розуміння поняття «інтенціональність», зауважив: «Свідомість (суб'єкт) і світ (об'єкт) співіснують один з одним, будучи зовнішніми один щодо одного» [98, с. 495]. Свідомість як інтенція здійснює «прорив до...». Ми, наприклад, бачимо дерево на узбіччі дороги, в хмарі пилу, самотнє і скоцюрблене. Свідомість (дерева) виривається з себе для того, щоб утекти від себе. Якби ми проникли «в» свідомість, то були би підхоплені стрімким вихором і знову викинуті назовні, до дерева, в пил, бо свідомість не має «нутрощів», вона існує тільки поза собою, і саме це абсолютне втікання, ця відмова бути субстанцією визначає її як свідомість. Ж.-П. Сартр цитує слова Е. Гуссерля: «Буття свідомості є свідомістю про щось», і продовжує словами М. Гайдегера: «буття (буття свідомості) – це буття-в-світі» [98, с. 496–497]. Необхідність існування свідомості, як свідомість про буття речі, відмінне від речі, Е. Гуссерль називає інтенціональністю.

Відтак, щоб окреслити буття в логосі, треба спершу говорити про нього в ейдосі (сенсі). Необхідно початкове розмежування і предметів узагалі, і сфер окремих можливих знань. Необхідною є перша зустріч мислячої свідомості з мислимим предметом, яка психологічно повинна проявитися в

пошуці справжнього сенсу речі, затуманеного і загубленого серед частковостей її проявів у різних місцях і часах.

Думка, сягаюча речі, яка іменується як «слово», або, речі, яка іменується як «думка», тобто до себе (і в цьому випадку вона сама для себе виступає об'єктом, якого шукає і формулює), повинна зафіксувати те, що бачить, переконатися в тому, що побачене нею справжнє, і тільки тоді може розпочатися її конструювання. Первинним знанням про річ як певну осмисленість виступає феноменологія.

Треба знати, як «живе» і «діє» думка і слово з іншими фактами. Ще не формулюючи жодних теорій, ми розпочинаємо вдивлятися в те, що називаємо думкою і словом. Відразу ж бачимо, що звук слова – щось зовсім інше, ніж значення слова, яке інше, ніж предмет, якого слово стосується і т. д. Починаємо, таким чином, поступово розчленовувати і описувати той незрозумілий предмет, який зазвичай іменуємо як «слово». Не теоретизуючи про те, як фактично «відбувається» і «живе» слово, як «відбувається» і «живе» звуковий і незвуковий бік слова, вже твердо знаємо, що звук слова не є його значенням, і переконуємося, що це розрізнення має залишитися у будь-якій теорії, і жодні факти не в змозі спростувати цю феноменологічну установку.

«Феноменологія – це дотеоретичний опис і формулювання всіх можливих видів і ступенів змісту слова на основі їх адекватного вбачання в ейдосі» [99, с. 498-499]. Вона постає там, де предмет осмислюється незалежно від своїх часткових проявів, де сенс предмета становить його самототожність у всіх виявах.

Аналіз філософського розуміння феноменологічного методу, дозволяє констатувати наявність у ньому двох аспектів: негативного – полягає у виявленні та виключенні з предмета дослідження теоретичних конструкцій, переконань і підходів, що впливають на процес пізнання; позитивного – охоплює низку послідовних стадій, застосування яких призводить до розкриття сутності явищ чи предметів у всій очевидності.

Феноменологічний метод полягає в тому, щоб, відкинувши часткові прояви одного і того ж явища (речі), усвідомити і зафіксувати те, що у всіх його проявах детермінує самототожність. Відтак феноменологія є ейдетичним баченням предмета, методом, із допомогою якого можна пізнати право.

Феноменологічне осмислення права чи не вперше здійснили представники феноменологічної школи права: А. Райнах, Ф. Кауфман, Г. Коніг, К. Коссю, М. М. Алексєєв і ін. Вона сформувалася в результаті екстраполяції (поширення) ідей філософської феноменології в сферу юридичної науки, де вони були застосовані, зокрема, в адміністративному праві. Як наголошує Е. Н. Яркова, «феноменологічна теорія права виникає в результаті застосування феноменологічного методу в дослідженнях права, його реальної та ідеальної структури» [173, с. 199]. Необхідно підкреслити, що феноменологічна теорія права – це насамперед методологія дослідження права.

Феноменологія як юридична парадигма ґрунтується на ідеї, згідно з якою поряд із реальним, емпірично мінливим правом існує ідеальне – ейдетичне, універсальне. Ідеальне право – сутність права, що обумовлює існування реальних правових понять, явищ, норм і конструкцій, і одночасно є критерієм оцінки чинного правопорядку. Попри це, ідеальне і реальне право не протиставляються одне одному, але перебувають у нерозривній єдності, оскільки сутність права виявляється тільки в існуванні реальних правових феноменів.

У межах феноменологічної методології права об'єкт дослідження слід розуміти максимально широко, як правову реальність у всіх її проявах. Предмет дослідження позиціонується як ідеальна основа права – ейдос права. З точки зору феноменології, право має свою онтологічно вкорінену ідеальну основу – первинну щодо реально існуючих правових феноменів, ідеальну сутність – особливий світ буття правових ноуменів – понять і норм. Феноменологічне розуміння права формується в результаті прагнення пояснити ту обставину, що поряд із нескінченною мінливістю правових

систем минулого і теперішнього існують незмінні, що переходять з однієї правової системи в іншу, основні правові принципи і положення. Отож, феноменологія спрямована не на емпірично мінливі екзистенційні форми права, а на його сутнісну есенціальну основу, виявлену у свідомості дослідника як правовий ейдос. У розумінні феноменологів права, ідеальна сутність права має позачасовий та позапросторовий виміри, вона утворює структуру, в якій виражається ейдетичний сенс права. Як стверджує Е. Н. Яркова, «процес правотворчості в такій перспективі проявляється в наповненні реальним змістом ідеальних, апріорно заданих чистих структур, правових моделей» [173, с. 201]. Ці ідеальні моделі в процесі правотворчості наповнюються конкретним соціокультурним історичним змістом, отримують легітимацію в правових актах, визнаних соціальним суб'єктом, і наділяють правами й обов'язками членів суспільства.

Суть феноменології як методології пізнання права полягає у тому, що пізнання конкретно-історичної правової системи здійснюється через мисленнєве вичленування її ідеальних структур, які становлять основу права. Феноменологічна редукція як метод дослідження права спрямована на виявлення і опис його ідеальної, чистої структури. Вона допускає зведення емпіричного правового знання до його чистих форм. Таке пізнання можна звести, по-перше, до процедури епохе – відмови від усіх суджень, які стосуються просторово-часового, індивідуально-психологічного, конкретно-історичного та соціального існування права; по-друге, до процедури опису структури, що залишилася після того, як здійснено процедуру епохе. В результаті застосування феноменологічних процедур конкретизується предмет пізнання, що визначається феноменологією права, за допомогою понять «ейдос», «чиста структура», «чиста форма», «ідеальна конструкція», «ноема», «ноезіс», «інтенція».

«Як вважають прихильники феноменологічного розуміння права, найбезпосередніше правовий ейдос виражається в правомочності» [173, с. 201]. Останню можна розглядати як певну ідеальну основу права як такого.

З точки зору феноменологів, право, як і весь світ людських значень, є об'єктивним, і кожна людина змушена узгоджувати свою поведінку, свої уявлення з панівними в цьому суспільстві надіндивідуальними ідеалами. Найважливішим елементом феноменологічної методології пізнання права є принцип інтерсуб'єктивності. За його допомогою здійснюється обґрунтування зв'язків між об'єктивними і суб'єктивними вимірами правової реальності. З феноменологічної точки зору, ідеальна основа права – інтерсуб'єктивна, оскільки є «об'єктивованою суб'єктивністю».

У «феноменології права сформувались різні варіації трактування феноменологічної редукції, наприклад А. Райнах інтерпретував її як опис апріорних підстав права; Г. Радбрух розумів як конструювання «природи речей»; М. М. Алексеев трактував як виявлення цінностей».

Один із класиків феноменології Адольф Райнах у роботі «Апріорні підстави цивільного права» здійснив спробу вивчити природне право з позицій феноменологічного підходу. Він вважав, «що первинними правовими даностями, в яких розкривається сутність права, є соціальні акти. Під первинними правовими даностями, очевидно, дослідник розумів правові відносини, що характеризуються виразністю в діях, колективністю і взаємністю. Правовими визнаються лише ті відносини, в яких реалізується сутність права і які виникають на основі принципу інтерсуб'єктивності».

Дослідниця правової комунікації О. М. Балинська стверджує, що «глибока інтенціональність (цілеспрямованість) права полягає у здійсненні беззаперечного впливу на правовий світогляд, формує у соціального суб'єкта правову інтенцію, що проявляється зовні у правомірній поведінці. Суб'єкти правової інтенції завжди іманентні щодо правомислення: правові наміри і прагнення, виражені у правових діях і вчинках, насамперед осмислені, внутрішньо зумовлені, оцінювально «пропрацьовані»» [9, с. 41]. А оскільки право є базовою основою для формування правового світогляду, зокрема його інтенціональності, то, очевидно, закон є опосередкованим регулятором правової поведінки соціального суб'єкта. Важливо, що «інтенціональність

також указує на прагнення, телеологізм і бажання, момент егоїзму чи еготизму, в будь-кому випадку, на «егологію» [70, с. 141]. Правова інтенціональність – це завжди спрямованість на правомірність; «враховуючи лематизацію правового буття (лема – теорема, потрібна для доведення іншої» [24, с. 484]; у цьому випадку – першопочатковість щодо інтенції), правова інтенція вносить у правову реальність елемент присутності кожного суб'єкта правовідносин, реалізуючись через його правову поведінку.

Іntenція закону зорієнтована на стримування й обмеження, абсолютне сприйняття виражених право-норм як беззастережної інструкції, керівництв до правових дій і вчинків.

Іntenція права належить до інтенції право-мислення як об'єктивне і суб'єктивне, як стимул і реакція, як адресант і адресат. Зокрема, аналогічним буде відношення між правовим світоглядом і правовою поведінкою. «Феномен інтенції присутній у всіх аспектах правової комунікації як прагнення констатувати невідворотність дії права, намір зорієнтувати правове мислення у «потрібне» русло, веління діяти відповідно до інтенції права та правового світогляду» [9, с. 42].

М. М. Алексеев був одним із перших російських дослідників, котрі аргументували необхідність використання феноменологічного методу в пізнанні права тим, що інші методи мають принципові недоліки. Раціоналістичні або емпіричні спроби визначення права мають характер певної одномірності, оскільки зводять право до якогось одного виміру – до норми, волі, інтересу. Для усвідомлення багатовимірної природи права необхідно описати феноменологічну структуру права, яка становить єдність кількох вимірів.

Першим елементом правової структури, на думку М. М. Алексеева, виступає суб'єкт як носій правових цінностей. Під суб'єктом дослідник розуміє не традиційного суб'єкта права, як його описує традиційна теорія права, а діючого суб'єкта, що виявляє цінності.

Другим елементом цієї структури в концепції М. М. Алексєєва є цінності, що виявляються у праві. Останнє є сферою цінного, а не істинного чистого розуму. Цінності в праві можна не тільки вбачати, теоретично пізнати, а й відчути, пережити. Проте інтелектуальний момент значно більше відповідає суті права, ніж моральності. Право передбачає «інтелектуальний» підхід до цінностей, а не емоційний. Особливості суто правового, інтелектуального розуміння цінностей М. М. Алексєєв з'ясовує через поняття «визнання». Під останнім учений розуміє особливе ставлення до цінностей, яке зводиться до встановлення інтелектуального спілкування з ними.

Третім елементом правової структури М. М. Алексєєв вважає деякі початкові даності. Такими предикатами будь-якого правового феномена виступають «правомочність» і «правозобов'язаність». Єдність цих трьох елементів і утворює центральне поняття концепції М. М. Алексєєва, поняття правової структури. Дослідник зауважує: «Те, що ми розуміємо під правовою структурою або правовим логосом, не є сукупністю якихось загальних і вічних правових норм. Правова структура для нас є ідеальним цілісним правовим явищем... Це означає, що безкінечні правові явища пов'язані між собою якоюсь цілісною правовою ідеєю. У спогляданні окремих моментів цієї цілісності і виявляється структура права. Правовою структурою є те, що надає різним явищам правової форми. І, зокрема, норми права є «правовими» тільки тому, що в них відображається правова структура. «Правовими» ми називаємо лише ті види норм, які припускають особливого носія (можливість визнання), в яких виражаються реалізовані цінності і які формулюються в особливих визначеннях (права-обов'язки)» [3, с. 23–28].

Такий підхід до розуміння права пояснював його фактичну багатовимірність у збереженні смислової єдності. Право завжди є там, де наявна правова структура. Різноманітність елементів правової структури і характер зв'язків між ними створює різнобарв'я правової реальності.

У такий спосіб феноменологія виступає методологічною основою інтегративного праворозуміння, яка розширює межі сприйняття права,

встановлені традиційними типами праворозуміння; передбачає вихід у сферу багатоаспектного опису права, в якій воно постає як дійсний світ права чи правової реальності.

2.6 Феноменологія правової реальності

Використання феноменологічного підходу в дослідженні правового буття зумовлює нове розуміння правової реальності, що постає як світ даностей права, який виникає в інтуїції стійкості і порядку, та реалізується в специфічних здібностях суб'єкта права – правомочностях, правових обов'язках і правових судженнях, конкретизованих і закріплених правовими інституціями.

Наявний в філософії та правознавстві корпус ідеалізацій стримує переосмислення підстав теорії та методології права, укладає явища сучасної правової дійсності в «прокрустове ложе» традиційних типів праворозуміння.

Думається, що вирішення теоретико-методологічних проблем дослідження права має супроводжуватися переосмисленням підстав науки про право, яка тривалий час формувалася як позитивне об'єктивістське знання. Орієнтиром такого рефлексивного пошуку може слугувати феноменологічна філософія з її установкою на оновлення класичної науки. Відповідно до задуму Е. Гуссерля, феноменологія здатна розкрити те, як формування людського буття залежить від безперервного процесу смислоутворення. Оновлена наука, як зрозуміла життєва практика, не повинна домінувати над реальним світом, а співвідноситися з ним, не руйнуючи «царство споконвічних очевидностей». Напевно, завдання сучасної

теорії та філософії права якраз і полягає в тому, щоб розкрити право як реальність.

Необхідність пошуку нових засобів пізнання права Е. Гуссерль обґрунтовував так: «Узагалі, як з'ясувалося, предметності вперто протистоять будь-яким своїм психологічним і натуралістичним перетлумаченням. Такими є всі види ціннісних і практичних об'єктів, усі конкретні культурні явища, що визначають наше актуальне життя як жорстку дійсність, – наприклад, держава, право, звичай, церква і т. д. Ці об'єктності слід описувати, зважаючи на те, як вони досягають своєї даності, згідно з їх основоположними видами і в порядку їх ступенів, щодо них треба ставити і вирішувати проблеми конституювання» [37].

Головною особливістю феноменології права є її орієнтованість на дослідження актуального права як соціального процесу, що триває в принципово «відкритій» реальності. Цей підхід передбачає розробку синтетичних категорій, які би конкретизували процесуальні компоненти в праві. Останнім часом у філософській та правознавчій літературі виникла «колекція» таких понять: «правове життя», «правове буття», «правове середовище», «правова дійсність», «правова реальність», «правова комунікація» та ін. Аналіз цих понять доводить, що поняття «правове середовище» є порівняним, тобто таким, що не має самостійного змісту, поняття «правова дійсність» і «правова реальність» вживаються як синоніми і означають сукупність наявних правових явищ. Істотно ширше за обсягом поняття «правове буття», яке поза філософським контекстом втрачає науковість.

Видається, що найбільш перспективним у цьому переліку є поняття правової реальності, оскільки воно, з одного боку, відображає закономірні і випадкові, а з іншого, – явні і приховані правові процеси, тобто сукупність проявів права в суспільстві. «Правова реальність» – це світ даностей права, що виникає в інтуїції порядку, постійно коригується соціальним досвідом і реалізується в специфічних здібностях суб'єкта права – правомочностях,

правових обов'язках і правових судженнях, які закріплені і конкретизовані у правових інституціях.

Поняття «правової реальності» поступово упроджується в лексикон вітчизняних теоретиків права, або для опису нестійких правових ситуацій, або як регламентуюче поняття для системи правових відносин. Так, наприклад, М. І. Матузов за допомогою цього поняття визначає специфічну сферу людського спілкування поряд із такими, як економічна, культурна, релігійна, творча, спортивна і т. д. Як зауважує відомий правознавець, «особливість правової реальності полягає в тому, що вона багато в чому має офіційний, нормативно-організаційний, а часом владно-імперативний характер, бо ґрунтується на законах та інших правових актах, і підпорядкована певним правилам, вимогам» [87, с.112].

М. І. Матузов не вважає поняття «правової реальності» науковим. На його думку, воно пов'язано з побутовим бажанням людей жити нормально, впорядковано, цивілізовано. Тому окреслене поняття виконує переважно оціночну функцію. Подібна точка зору тільки частково є справедливою. Так, поняттю правової реальності більшою мірою відповідає статус не правової категорії, а філософського концепту.

Що стосується досліджень, присвячених концепту правової реальності, то, незважаючи на їх очевидну односторонність, в них все ж переважає позитивістське трактування і прагнення виявити в цьому понятті певну визначеність. Так, наприклад, А. В. Малько вважає, що ««правова реальність» суспільства – це форма соціального життя, що виражається переважно в правових актах і правовідносинах, які характеризують специфіку і рівень правового розвитку суспільства, ставлення суб'єктів до права і ступінь задоволення їх інтересів» [80, с. 67].

Схоже трактування поняття «правової реальності» знаходимо у наукових роботах К. Т. Бельського, В. А. Затонського, С. І. Максимова, С. Ф. Палінчака та ін., хоча в їхніх дослідженнях можна виявити спрямованість до інтегративного праворозуміння. Так, В. А. Затонський вважає, що «правова

реальність» – це категорія, яка характеризує право з боку активності суб'єкта, а саме: відображає його бачення реальності. Інших подібних категорій в правознавстві немає. «Таке поняття дозволяє охопити всі нюанси і прояви права, його структуру і динаміку, що сталося і що станеться. Досліджуючи природу «правової реальності», необхідно керуватися принципами «філософії життя», яка дозволяє зрозуміти повсякденне життя як органічну, динамічну сукупність, здатну до самоорганізації, продукування норм раціональної поведінки, соціальної діяльності» [50, с. 5-7].

С. Ф. Палінчак вважає поняття «правової реальності» соціально-філософською категорією, яка могла би виразити сукупність функціонуючих у суспільстві правових процесів та явищ. В оригінальній концепції праворозуміння С. І. Максимова «правова реальність» розглядається як одна з форм правового буття, поряд з ідеями права. Попри це, «правову реальність» визначають як процес соціальної взаємодії, котра виражає таку стадію здійснення права, як самореалізація [76, с. 89–98].

Інша позиція, що має підстави у вченні про «життєвий світ» Е. Гуссерля, представлена І. Д. Невважаєм, який стверджує, що, подібно до «життєвого світу», «правова реальність» є «невідрефлектованим шаром людського досвіду, який іманентно містить правові феномени, та «цементує» теоретично осмислені, юридично оформлені структури» [93, с. 18–24]. «Правова реальність», як подоба «життєвого світу» Гуссерля, складається із забобонних форм поведінки, переживання, оцінки і висловлювань щодо дій, з точки зору їх відповідності до належного. На відміну від моралі, «правова реальність» пов'язана з уявленнями про шкоду, що може бути заподіяна іншому суб'єкту.

«Правова реальність», унаслідок своєї невідрефлектованості, не завжди зрозуміла для суб'єкта. Відтак, як стверджує І. Д. Невважай, виникає потреба пізнавати її герменевтично, враховуючи її «непрозорість» для суб'єктів. Результатом такого розуміння «правової реальності» є сумніви стосовно загальноприйнятої версії щодо передзаданості правових норм, які

регламентують поведінку. Відзначаючи суттєвий внесок І. Д. Нєвважая у дослідження концепту «правової реальності», не можна не помітити, що у своєму прагненні підкреслити її вкоріненість у досвід (повсякденне життя), він елімінує такі її ознаки, як нормативність і раціональність.

Слід визнати, що феноменологічна методологія і вчення про життєвий світі Е. Гуссерля значно впливають на концепт «правової реальності» і повертають науку про право до її підстав, дозволяють виявити право як «горизонт» актуального освоєння світу загалом. Інтерпретуючи філософський задум Е. Гуссерля, Г. Гадамер підкреслював, що він насправді спрямований не стільки на свідомість, скільки на «життя», тобто на універсальну діяльність, «яка може бути мірилом універсальності вчинку, тобто конституйованого у своїй значущості» [31, с. 297]. Дійсно, Е. Гуссерль свідомо відмовився від поняття світу на користь поняття життя, щоб відмежуватися від онтологічних постулатів об'єктивістських наук і зосередитися на передумовах досвіду, що виникають із кожної конкретної ситуації. За його словами, «видова своєрідність людини полягає в тому, що вона може в будь-який час охопити поглядом усе своє життя (як предметно конституйовану єдність)» [35, с. 127–128].

Розпочинаючи детальніше досліджувати проблематику «правової реальності», слід уточнити, що в контексті феноменологічного пізнання права вона постає як горизонт життєвого світу, тобто як якась первинна пасивна даність, яка регламентує майбутнє в процесі його «пізнання». Перебуваючи в процесі постійного становлення, право позбавляє нас змоги дізнатися, в чому ж його остання істина і призначення. Напевно, ми здатні лише на занурення в допредикативну даність життєвого світу, а потім на сходження до горизонту права з одночасним виділенням його онтологічних форм і структур. Власне, виразом цього процесу сходження і є концепт «правової реальності», що дозволяє описати його форми в міру руху «від...» і «до...».

«Проектна» логіка, іманентно включена у вчення про життєвий світі, є однією з причин «буму» публікацій, присвячених його проблематиці. Як

аргументує Н. В. Мотрошилова, «термін «Lebenswelt» тепер вже перемістився з вузькоспеціального філософського, феноменологічного поля на широкий простір суспільного життя – наприклад, у політику, в практику mass media» [90, с. 102]. Це вчення створює новий образ світу як нетематизованого цілого, що сприяє розумінню сенсу людських дій.

Справді, поняття «правової реальності» вказує на право як на один із вимірів життєвого світу, який, своєю чергою, утворює «основу і горизонт» права. Водночас смислові характеристики життєвого світу покликані надати праву різних інтерпретацій, метою яких власне і є розуміння того, що всі правові смисли вкорінені в структурі свідомості.

Отже, якщо розглядати «правову реальність» у контексті того, що «життєвий світ – єдиний дійсний світ», то вона постає як первинне узагальнення, безпосередній досвід освоєння права, зі змісту якого еліміновані наукові абстракції і звичні уявлення. Однак, це «виключення» має тимчасовий характер, оскільки наукові ідеалізації безпосередньо вплетені в процес правозастосування. Специфіка зазначеного розуміння «правової реальності» полягає в тому, що в ньому право постає не тільки як якась структура правосвідомості, визначення якої можна змінити, а як життєво-практичний модус і діяльнісний контекст усіх комунікацій – від нормативно обумовлених контактів у «домашньому світі» до правових взаємодій в державі. «Правова реальність» є дійсною, оскільки її існування підтверджується цією комунікацією. Прикладом появи «правової реальності» як дійсного світу права можна розглянути ідею справедливості. Її зміст часто здається настільки очевидним, що до неї прийнято апелювати за будь-яких обставин професійної чи непрофесійної інтеграції з простором правових відносин. Однак навіть поверхневий аналіз інтерпретацій ідеї справедливості (справедливість як міра окремого взагалі, справедливість як доброчесність, справедливість як рівні можливості власників або вільних товаровиробників, справедливість як вираження розумного в людині, справедливість як законність і т. д.) доводить, що вона має внутрішній (ідеологічний) і

зовнішній (предметний) виміри. З позиції першого виміру, справедливість інкорпорована у смислову структуру права і пов'язана з такими його базовими ідеями, як порядок, міра, рівність і свобода. У зовнішньому вимірі справедливість постає як однакова сукупність умов і конкретних засобів для їх реалізації в правосвідомості та правовій діяльності. Якщо у внутрішньому вимірі ідея права є самоочевидною, універсальною і самодостатньою, то в зовнішньому вона існує тільки як можливість, обумовлена конкретним змістом дій, відносин, інтересів, мотивів і в цій якості не може розглядатися як їх автономний і безпосередній регулятор. Виявлена суперечність між різними вимірами повинна пояснити те, що справедливість, як ідея і установочно-оціночний акт, завжди реалізується за певних, заздалегідь відомих, умов комунікації, в межах конкретного соціокультурного контексту.

Відтак «життєвий світ як забутий чуттєвий фундамент науки» дозволяє осмислити «правову реальність» як світ донаукового досвіду. Це дає змогу уявити існування «правової реальності» до появи держави, власності, санкціонованих форм покарання і т. д., тобто поза межами наукового пояснення права, а також засумніватися у непорушності констатацій класичної теорії права. Обґрунтованість подібного феноменологічного «скепсису» є більш ніж очевидною: правознавству так і не вдалося сформулювати мету своїх досліджень, пояснити внутрішню логіку свого розвитку, необхідність використання саме цих понять, положень, теорії.

На відміну від права як предмета об'єктивістської науки, «правова реальність» в цьому контексті постає як процес накопичення, конституювання і символізації соціально значущих смислів, на які люди орієнтуються у повсякденній діяльності. «Оскільки світ закривається не завдяки своїм межах, а за допомогою активування його внутрішнього сенсу» [75, с. 164], то можна припустити, що зміни, які тривають у «правовій реальності», безпосередньо впливають на процес конституювання права і визнання значущості правової нормативності.

Думається, що підтвердженням цього припущення повинно слугувати розуміння «життєвого світу, як завжди і у всьому наперед даного». Таке трактування має надати концепту «правової реальності» ознак фаталізму і детермінізму. Однак, для Е. Гуссерля «наперед даність» життєвого світу пов'язана з його трансцендентальним генезисом, що забезпечує йому постійну і явну значущість як суцього. В такий спосіб життєвий світ виявляється сам, без попередніх предикації. Право, як фрагмент життєвого світу, також набуває цієї властивості. Самоцінність права обумовлена його здатністю до формування уявлень про «нормальне життя». Сучасний німецький феноменолог К. Хельд описує цю здатність так: «Кожен уявляє собі загальну систему (Gesamtsystem) нормальності як таку, на яку він може покластися, оскільки вона має характер відпрацьованої звички. Вона бере початок у минулому, яке передує нашому власному досвіду тієї нормальності, котру ми можемо частково модифікувати або розширити» [128, с. 144].

Суб'єктність, яку представляє смислоутворення, постає не тільки даністю життєвого світу, але й посідає центральне місце у феноменологічному праворозумінні. Видається, що усвідомлення нормативності, як очевидної даності, може здійснити значно більший вплив на правосвідомість, аніж раціональні доведення правових наук. Як зауважує В. А. Бачинін, «якщо говорити про правосвідомість, то, згідно з логікою феноменологічного аналізу, всередині її позаемпіричної «оболонки» перебуває трансцендентальне «его», завдяки якому утворюються ті структури і сутності, котрі, перебуваючи на поверхні свідомості, перетворюються на морально-правові норми і цінності.... Феноменологія переміщує домінанту нормативності із зовнішнього трансцендентного світу у внутрішній, трансцендентальний» [13, с. 938]. У результаті, людина постає не як маріонетка, котрою можна керувати як завгодно, а як суб'єкт, що розглядає право як іпостась свого повсякденного життя, визнаючи за ним загальну значущість і нормативність.

Процесу виявлення права (правової реальності) в повсякденному людському житті сприяє осмислення «життєвого світу як царства споконвічних очевидностей». За таких умов право постає настільки очевидним, як і предмети, що сприймаються «зараз» і «тепер», – будинок, стіл, олівець і т. д. Ймовірно, людина тільки тоді усвідомлює свою присутність у правових процесах, коли її інтенції та очікування збігаються зі сформованим комплексом «суспільні відносини – правові норми». Стан присутності в праві має бути для неї звичним. «Нормальність» правової присутності не виникає автоматично, а формується ззовні, з урахуванням інтересів людини, формалізованими і неформалізованими інституціями регулювання життєвого світу.

Звичність і доступність правових даностей передбачає виділення в їх межах стандартів у вигляді норм, зразків поведінки, стійких реакцій на повторювані ситуації і т. д. попри це, формування норм права здійснюється і у повсякденному житті, в звичаєвому праві, так і на законодавчому рівні на основі соціальної типізації, що виникає у процесі узагальнення індивідуального і соціального досвіду, накопичення соціального знання. Властиво, на цей аспект «правової реальності» звертав увагу А. Шюц, стверджуючи, що в будь-якій ситуації «обличчям до обличчя» такі стандарти вкрай необхідні, а інтерсуб'єктивність правових взаємодій іманентно охоплює нормативність як умова відтворення самих себе.

Дослідження актуальних правових проблем передбачає звернення до «життєвого світу як актуального світу життя». Відверто кажучи, настанова Е. Гуссерля на те, щоб дати філософії орієнтацію на світ актуального досвіду, в якому живуть і діють люди, передувала появі вчення про життєвий світ. Якщо в класичній модальній логіці поняття актуального знаходить сенс тільки у зв'язку з поняттями потенційного, можливого, то у філософії Е. Гуссерля актуальне, або «тепер» (Jetzt), виступає свідченням справжності, присутності людини у світі. Актуальність як справжність він протиставляє припущенням об'єктивістської науки про вічність і універсальність сущого.

Феноменологічне дослідження «правової реальності» начебто передбачає історичну визначеність, але ця визначеність іманентно містить певні нюанси людської діяльності. Як справедливо зазначає Н. В. Мотрошилова, «критика Гуссерлем «натуралізму» і «об'єктивізму» класичної науки повертає його до філософії історії К. Маркса, котрий наполягав на тому, що дійсність у філософії не слід брати в формі «об'єкта» чи споглядання, а як «людську чуттєву діяльність, практику» [90, с. 106]. Іншими словами, актуальне право є умовою і результатом людської предметно-перетворювальної активності. Справді, активна присутність у праві чи «правовій реальності» передбачає, що суб'єкт, будучи включеним у право, освоює його практично, тобто діє (не діє) відповідно до норм права, беручи участь в їх створенні, духовно представляючи право як цінність і теоретизуючи про нього.

Слід звернути увагу на те, що критика класичної науки не означає заперечення цінності правової науки як такої. Вона має свою основу в життєвому світі, подібно до інших видів людської діяльності. Перефразовуючи міркування Е. Гуссерля про історичну місію наук, можна стверджувати, що, «незважаючи на те, що правові науки часто бувають зрозумілими або незрозумілими, значущими або позбавленими значення, вони, подібно до всіх добрих чи поганих інструментальних форм людства, належать до світу реального досвіду» [39, с. 346]. «Правова реальність» і науки про право мають один і той же об'єкт – право, проте утворюють різні «горизонти» життєвого світу, оскільки освоюють його різними, але змістовно пов'язаними шляхами. У першому випадку це теоретичне освоєння, а в іншому – духовно-практичне.

«Правова реальність» утверджується у своїй актуальності ще й завдяки тому, що повертає суб'єкту права, волю, потреби, інтереси, право розсуду т. д. Ці прояви суб'єкта були витіснені на задній план в універсальній абстракції суб'єкта права. В результаті суб'єкт права з «живих», укорінених в історії людей, людських спільнот і їх інституцій перетворився на форму правового

пізнання. Зв'язок актуальності і суб'єктності «правової реальності» базується на їх рефлексивності і перетворенні смислів права в дії, тобто на тому, що прийнято називати «освоєнням». У термінології Е. Гуссерля цей фундамент життєвого світу отримав назву «самоосмислення» або діяльності людини, яка прагне вирішити всю сукупність воліючого і діяльного життя щодо того, що є «Я». Результатом самоз'ясування виступає формування уявлення про «узгоджений стиль здійснення майбутнього життя взагалі» [39, с. 361].

Таким чином, інтерпретація феномена «правової реальності» в контексті вчення про життєвий світі дозволяє надати класичному праворозумінню тієї основи, на якій воно історично виникло і яка є фундаментом його значущості. Отож, «правова реальність» – спосіб людського співіснування, що реалізується в діяльності суб'єкта права, актуальних формах правосвідомості та передує будь-яким твердженням про право.

Висновки до розділу 2

Під впливом сучасної трансформації низки соціокультурних факторів право стає не тільки регулятором суспільного життя, але й формою зумовлення та оновлення соціальних смислів. Ефективність права визначається насамперед його здатністю швидко реагувати на процеси, які тривають у принципово «відкритому» життєвому світі.

Відповідно, рецепція методології і категоріального апарату феноменології та поширення принципів некласичної раціональності на теорію права виступає основою для розвитку інтегративного праворозуміння, яка розширює межі сприйняття права, встановлені традиційними типами праворозуміння; передбачає вихід у сферу багатовимірною опису права, в

якій воно постає як дійсний світ права і «правового буття»; орієнтує на дослідження актуального права, пошук його підстав у людському бутті.

Застосування інтенціонального аналізу та феноменологічної редукції у дослідженні правових феноменів дало змогу визначити їх роль у процесі зумовлення соціальних смислів, а також стверджувати, що сенс права – це власне визнане «правове буття», що є результатом узгодженого перебігу потоків правосвідомості.

Зміст «правового буття» становить світ правових даностей, що визнаний як інтерсуб'єктивний і загальнодоступний, та визначається як з позицій смислового виміру, так і з позицій буття правових явищ. Смислового відтінку «правовому буттю» надає гносеологічний аспект, який характеризує його як простір найочевидніших правових тверджень, котрі завжди передують його науковому та практичному освоєнню; він проявляється в системному переосмисленні принципів традиційного праворозуміння. В онтологічному аспекті правові явища розкривають зміст, структуру і морфологію процесів «правового буття». В результаті воно постає як сукупність правових даностей, що поєднують пізнавальну та практичну діяльність суб'єкта права з соціальним досвідом і правовими цінностями.

Поряд із правовою дійсністю, що формується з системи правових феноменів, існує апіорне, ейдетичне, універсальне право, сутність якого розкривається в ідеї правової цінності. Ідея (сутність) права обумовлює існування реальних правових понять, явищ, норм та конструкцій, водночас виступає критерієм оцінки чинного правопорядку і його співвідношення з правовими цінностями. Попри це, ідеальне та реальне право не протиставляються, а перебувають у нерозривній єдності, взаємообумовленості, оскільки сутність права проявляється винятково в реальних правових феноменах.

Значущість правових феноменів підкреслює те, що з їхньою допомогою здійснюється взаємна орієнтація (регламентація) індивідів у процесі соціальної взаємодії, комунікації, діяльності, поведінки. Така

узгоджена поведінка можлива лише за умови взаємного визнання об'єктивного характеру права і дотримання правових норм. Найвищим ступенем правового визнання є усвідомлення об'єктивної цінності і необхідності правової норми. У змісті будь-якої правової норми імпліцитно міститься ідеальна правова структура, яка обумовлює процес реалізації норми і включає правового суб'єкта, втілення правової цінності і кореляцію прав та обов'язків. З огляду на інтерсуб'єктивне розуміння «правового буття», центральною правовою цінністю стає правовий суб'єкт.

З точки зору феноменологічної теорії, первинними правовими даностями, в яких розкривається сутність права, виступають правові відносини. Їх характеризує виразність дій, колективність і взаємність. Водночас критерієм для зарахування тих чи інших суспільних відносин до класу правових не обов'язково має виступати державне нормативне регулювання. Правовими визнаються лише ті відносини, які виникають на основі принципу інтерсуб'єктивності і реалізують сутність права.

Отже, інтерпретація проблеми права спрямована на формування образу «правового буття», яке виступає фрагментом соціальної картини світу і водночас однією з умов повноти соціального пізнання.

РОЗДІЛ 3

ПРАКСЕОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОСТІ ПРАВОВОГО БУТТЯ

3.1 Вплив інтенціонального світу людини на формування правосвідомості, правової культури, правової поведінки та правового буття

Ідеальна основа – «ейдос» права – не реальні суспільні відносини чи соціально-економічний і політичний лад суспільства, а особливий світ «буття правових понять і норм». Складний процес відображення соціальних відносин, інтересів, цілей в правових нормах у результаті свідомої цілеспрямованої діяльності правотворчих органів виражається представниками феноменології права як «вгадування» законодавцем або суддею вже готових, сформованих правових моделей.

Засадничим положенням філософської, або ж трансцендентальної, феноменології права є пошук аподейктичних підстав соціального буття. Висловлюючись проти вульгарного натуралізму (статичності, стабільності та об'єктивізму парадигми Нового часу) і ще більш проти релятивізму, Е. Гуссерль убачав таку підставу в трансцендентальному «Я», котре виступало аксіомою для соціального світу та його апріорною онтологічною основою. У самодостатнього суб'єкта та його інтенціях на зовнішній світ останній набуває модусу існування; в ньому ж розкривається «природа речей», пошук якої – суть феноменологічної та екзистенціальної програми, що здійснюється під гаслом «змусити говорити речі». Водночас зовнішній світ – світ феноменів – конститується (хоча і не довільно) свідомістю, котра наділяє його відповідними значеннями. Тому йдеться не про предмети об'єктивної реальності як такі, а їх смисли. Водночас свідомість, яка

конститууює зовнішній світ, знаходиться в перманентному становленні, постійно «переступаючи» (трансцендуючи) свої кордони, і не є тотожною собі в кожен момент.

В кінці 1960-х рр. У. Луйжпен стверджував, що людині як носію дорефлексивної свідомості спершу властиво почуття справедливості, котре становить правову підставу. Реалізація цього почуття (внутрішньої екзистенції) і є існування права. Е. Фехнер намагався вивести становлення вічно змінного права із суб'єкта, що ухвалює державно-владні рішення. Ще один представник трансцендентальної феноменології права В. Майхофер стверджував про те, що людський розум, перебуваючи в конкретній життєвій ситуації, зумовлює норму поведінки (індивідуальну норму), призначену для ролі визначеного типу.

Очевидною є умоглядність усіх цих конструкцій. Довести нормативність почуття справедливості, з огляду на апіорі дане особистості, неможливо, бо апіорне за визначенням «не потребує» доказів. Попри це, прихильникам трансцендентальної феноменології права також не вдалося поєднати одиничну життєву ситуацію з постульованим універсальним початком соціального буття. Можливо, у зв'язку з цим родоначальнику феноменології Е. Гуссерлю на схилі літ стало очевидно, що суб'єкт обумовлений життєвим світом (за термінологією М. Гайдегера – Dasein, в якому екзистує людина) – абсолютною онтологічною даністю, що передує свідомості. Це повернення до інтерсуб'єктивності, що було намічено в «Картезіанських роздумах», а також в ідеї М. Гайдегера про відкритість Dasein, нетотожність людського буття в кожен момент своєї еволюції.

Найважливішим принципом феноменології є дослідження інтенціональної структури свідомості. Інтенціональність – іманентна предметність свідомості, безвідносно до того, яким є предмет: реальним чи уявним. Інтенціональність розглядається як фундаментальна характеристика свідомості.

Як стверджує М. М. Алексєєв, «оскільки право є певного роду інтенціональністю, то його необхідно порівняти з іншими інтенціональностями свідомості» [3, с. 53]. Однією з таких спрямованостей свідомості виступає інтенціональний розвиток особистості, переплетений з правом як певним рівнем сприйняття цінностей. В структуру інтенціонального акту входять і пізнавальний аспект інтенції (ноема і ноєза), і ціннісний.

Інтенціональний розвиток особистості тісно пов'язаний з її правовою поведінкою. Остання, своєю чергою, як феномен соціального життя, знаходиться в діалектичній єдності з наявним станом правової культури та правосвідомості. Взаємозв'язок між правовою культурою та правовою поведінкою обумовлений їх функціональною цілеспрямованістю на підтримання фундаментальних відносин, взаємодії, взаєморозуміння, забезпечення соціального порядку та безпеки.

У феноменологічному розумінні стійкі зразки правової поведінки ґрунтуються на специфічній соціально-світоглядній парадигмі, що має цілісний характер і значною мірою детермінує ставлення особистості до суспільства і держави.

Правова поведінка особистості становить інтегральний феномен, обумовлений поєднанням різнопланових соціальних, внутрішньоправових, соціокультурних, політичних, концептуально-світоглядних чинників; її не можна редукувати до біхевіористичних схем, сформованих на основі монодетерміністського підходу.

Аналізуючи питання про поняття правової поведінки, найперше вивчимо термін «правова поведінка». В. Н. Кудрявцев, використовуючи поняття «правова поведінка» для позначення одночасно і правомірної, і неправомірної поведінки, зазначав, що ним (терміном) певною мірою незадоволені чимало дослідників, оскільки «етимологічно більш послідовно правовою поведінкою називати тільки правомірні дії» [69, с. 134]. Ці

міркування, зауважує учений, не позбавлені підстав, але «іншого терміна, що адекватно відображає це явище, поки що віднайти не вдалося» [69, с.135].

Чи не найважливішою рисою правомірної поведінки, котра формує її основу, є розуміння корисності та справедливості правових норм, свідомої відповідальності за власні вчинки перед державою і суспільством, що, своєю чергою, неминуче засвідчує про правову грамотність особистості та рівень її соціалізації.

Отож, сутність правового порядку утверджується наявністю правомірної поведінки. Остання утворює сутність правового порядку. Як стверджує дослідниця права О. Ф. Скакун, «через правомірну поведінку здійснюється управління суспільством, його життєдіяльність. Основна кількість правовідносин, які виникають і діють у суспільстві, ґрунтується на правомірній поведінці» [133, с. 416].

Основними ознаками правової поведінки, які характеризують і правомірну, і протиправну поведінку, більшість дослідників вважають: соціальну значущість правової поведінки, її усвідомлений, вольовий характер, її правову регламентованість, її підконтрольність державі та здатність спричиняти певні правові наслідки.

З урахуванням цього можна сформулювати таке визначення правової поведінки: це передбачена нормами позитивного права і підконтрольна державі свідомо вольова соціально значуща поведінка людей (індивідів або їх колективів), яка, як правило, спричиняє або здатна спричинити певні юридичні наслідки; це соціальна поведінка особи (дія або бездіяльність) свідомо вольового характеру, яка врегульована нормами права і спричиняє юридичні наслідки.

Правова поведінка неодмінно передбачає наявність двох факторів:

- поведінковий, себто розуміння наявності юридичних способів для реалізації власних прав і обов'язків;
- інформаційний, тобто обізнаність громадянина про наявність у нього певних прав та обов'язків. Для громадянського суспільства важливою є не

тільки наявність досконалого правового способу захисту права на доступ до правової інформації, але і його активне практичне застосування [69; 95, с. 74–76; 152].

Мотиваційна структура правової поведінки особистості містить ідеологічний (ціннісний), прагматичний (раціональний) і психологічний (емоційний, нерелективний) компоненти, що постійно змінюються та перебувають у складному взаємозв'язку. Така мінливість обумовлює розвиток правової поведінки, відповідає загальному процесу соціального розвитку, створює об'єктивну можливість удосконалення правової дійсності шляхом спрямованого впливу на всі компоненти мотивування з метою стимулювати самообумовленості правомірної поведінки.

Правова поведінка особистості, а отже і її інтенціональний розвиток, в нерозривно поєднані наявним у суспільстві реальним рівнем правової культури та правосвідомості. Для громадянського суспільства, відмінною рисою якого є високий рівень самоорганізації та інтенсивності саморозвитку соціальних суб'єктів, від соціальних груп до індивідів, характерний особливий тип правової поведінки особистості, пов'язаний з розвиненою правовою культурою, спрямованою на самовідтворення правомірної поведінки.

Правотворчий процес сучасності покликаний створити умови для формування правових норм, що стимулюють правову поведінку всіх громадських (зокрема адміністративних, економічних і політичних) суб'єктів, котрі вступають у прямі або опосередковані правовідносини, які характеризуються нераціональними рисами: 1) короткотривалістю законодавчих рішень; 2) наявністю безпідставної ідеї «саморегуляції» правових суб'єктів, за відсутності повноцінних правил взаємодії через невчасне прийняття законних рішень; 3) утвердженням політики адміністративного та економічного лобювання законодавства; 4) ігноруванням механізмів легітимізації нових законів через проходження процедури громадської експертизи. За таких обставин формуються

суперечливі, заплутані та невизначені вимоги до суб'єктів правовідносин, носіїв правової культури, що відображається в амбівалентності їх правової поведінки.

Правова поведінка особистості в сучасному транзитивному суспільстві, через спільну дію всіх зазначених факторів, характеризується наявністю фундаментальної суперечності між історично сформованими настановами, зумовленими особливостями національного менталітету і характеру, специфікою історичних умов, типом правової культури, в якій раціонально-правові моменти тісно переплетені з емоційно-етичними, – і становленням поведінкових переваг і мотивацій, властивих громадянському суспільству західного типу. Останнє характеризується поєднанням індивідуалістичних пріоритетів із високим рівнем правосвідомості та правової зацікавленості.

Однією з негативних характеристик української масової правосвідомості виступає її правовий нігілізм, що відображається в правовій поведінці українців. У ньому поєднуються правова необізнаність, скептичні стереотипи та упередження, невіра в право і закон. Факторами, що підтримують нігілістичні настанови особистості, є відсутність національної правової ідеології, архетипічні характеристики української правосвідомості, адміністративний нігілізм і загальна інституційна несформованість соціально-правової системи в сучасній Україні.

Як іманентна складова культури загалом, правова культура виступає носієм характерних типологічних рис, властивих культурі певної історичної спільноти, особливістю якої є наявність архетипічних пластів, створених етнічною психологією, що охоплює настанови, упередження, стереотипи, поведінкові зразки, норми, цінності, розуміння і знання права.

Відтак на правову культуру особистості, безумовно, впливає правова культура суспільства, характер і ступінь його прогресивно-правового розвитку.

Сутнісними ознаками правової культури особистості виступають:

1) знання законодавства. Правове знання залишається найважливішим

фактором формування правосвідомості особистості; 2) свідоме переконання у необхідності, значущості та соціальній корисності законів; 3) здатність вміло використовувати правові інструменти.

Наділена правовою культурою, особистість, як член суспільства, через використання власних правових начал впливає на соціальне життя та державотворчі процеси. Правова культура особистості визначає знання та розуміння права. Вона впливає на активну роботу зі здійснення правопорядку та зміцнення законності. Правова культура особистості впливає на формування соціальної оцінки права. Іншими словами, правова культура особистості – це її позитивна правова свідомість у дії. Вона охоплює перетворення особою своїх здібностей і соціальних якостей на підставі правового досвіду.

Змістом правової культури особи є: правосвідомість, правове мислення та правомірна поведінка [34, с. 170–181; 115].

Правова культура суспільства становить найважливішу детермінанту правової поведінки особистості, визначаючи її характер та інтенціональність, інтерпретацію учасників соціальних взаємодій на мікросоціологічному рівні і перспективи майбутніх змін. З іншого боку, правова поведінка особистостей, своєю чергою, впливає на правову культуру суспільства, будучи пов'язаною з нею діалектично.

Зміст феноменологічного методу полягає в абстрагуванні від усього зовнішнього, неістотного для з'ясування дійсної природи речей. Цей процес виступає своєрідним шляхом виявлення суб'єктом у своїй свідомості певних самоочевидних структур, які передують правовому мисленню взагалі, правовим нормам, інститутам і відносинам. Подібні структури мають назву правових ейдосів. Вони демонструють не просто все те загальне, що є у всіх правових явищах, а концептуально утверджують їх генетичний принцип, який зумовлює можливі одиничні прояви права. Власне, таке ідеальне правове буття інтуїтивно відкривають звичайний громадянин, суддя та законодавець.

Отож, через концепт правового буття як суттєвого елементу світу людини можна реалізувати феноменологічний підхід до права. У межах такого підходу, як стверджує С. І. Максимов, ««правове буття» інтерпретується як особливий автономний світ права зі своїми законами і логікою функціонування та розвитку, «опорними конструкціями» і способом їх поєднання в одне ціле» [78, с. 54]. Пояснити таку позицію можна з огляду на визначення буття, яке пропонують представники феноменологічної соціології (творці теорії інституалізації) А. Шюц, П. Бергер і Т. Лукман. На їхню думку, «буття – властивість, притаманна феноменам, незалежна від нашої волі та бажання (ми не можемо «їх позбутися»)» [16, с. 9]. Тому правове буття – це не лише те, що здійснюється в інститутах права або правовідносинах, а й ті речі, які, попри те, що не мають предметного буття, однак ми повинні на них зважати.

Найважливіше положення вчення А. Шюца і його послідовників, як видається, полягає в тому, що соціальний світ – одночасно об'єктивна і суб'єктивна реальність. Як об'єктивна реальність він представлений соціальними інститутами, що забезпечують соціалізацію індивіда і відтворення у формі традицій суспільства. Світ як суб'єктивна реальність – це унікальна суб'єктивність людини і її змога змінювати (конструювати) об'єктивну реальність. Так забезпечується інноваційне відтворення соціуму.

Теорія інституалізації доводить, що соціальна реальність і «правове буття» існують не об'єктивно, а створені індивідами і соціальними групами. А. Шюц стверджує, що звичні дії за їх тривалого повторення стають правилами, тобто нормами.

Т. Лукман і П. Бергер, аналізуючи походження правових інститутів, стверджували, що вони утворюються необ'єктивно, а на підставі буденних знань індивідів про правильність дій у конкретних ситуаціях. Щоб забезпечити дотримання всіма правових норм, необхідно їх мінімізувати, зафіксувавши у письмовому вигляді, та видати від імені держави. Право – це сукупність правових феноменів, тобто конкретної реалізації правил.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на плідність цих положень (вони поширюються і на статус особистості, і на соціальні інститути та механізм зміни соціальної реальності і т. д.), соціолого-феноменологічну школу права не було створено, а її ідеї ніколи не були використані правознавством. Водночас головним постулатом такої феноменології права могла б стати теорія джерел права (або формування «правового буття»). Основну увагу слід зосередити на розробці правових інновацій і, що ще важливіше, – на їх сприйнятті населенням (легітимації нововведення). Відтак можна сформулювати загальне визначення: право – це те, що приймається населенням як загальнообов'язкові правила поведінки.

Очевидно, що для трансцендентальної феноменології права не вистачає конкретики іманентного, тоді як для соціологічної феноменології права бракує апріорних підстав, властивих для всіх правових явищ.

З логічної точки зору, «правове буття» є філософським поняттям, яке за змістом відповідає юридичному поняттю «правова система». Однак ці поняття відрізняються, оскільки така категорія, як «правова система», була створена в процесі використання загальнонаукових підходів до правової сфери. Стосовно особистості «правове буття» виконує роль чогось зовнішнього. С. І. Максимов наголошує: «Правове буття як категорія філософії права сформувалася на основі методу філософської рефлексії, і людина тут є центральною фігурою, оскільки правове буття – світ права, в якому вона живе, а буття в праві є одним із способів її буття. Структурними елементами правового буття виступають уже не ті чи інші правові інститути, а правові феномени (світ сенсів)» [78, с. 55]. Відтак можемо розглядати і сутнісні властивості права, тобто право як таке, і його онтологічні характеристики, виявляючи його присутність і вплив на наше життя, відмінність від інших проявів буття.

Правове буття, з точки зору феноменологічного підходу, може бути розглянуто в онтологічному, антропологічному та аксіологічному аспектах.

Онтологічне осмислення «правового буття» дає нам змогу проаналізувати правову природу як певну метасоціальну деонтологічну реальність. Тому «правове буття не становить якусь субстанціональну частину реальності, а є лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Але цей спосіб настільки істотний, що за його відсутності розпадається сам людський світ» [78, с. 55]. Власне, виявляється відмінність між «правовим буттям» і соціальним буттям, оскільки «правове буття» – це здебільшого світ повинного, а не реального. Отож, «правове буття» проявляється винятково через його роль у житті людини.

Розглядаючи різноманітні погляди щодо специфіки «правового буття», а також дискусії стосовно правової природи, виокремимо протилежні позиції: об'єктивістську онтологію (М. Вілей) та суб'єктивістську онтологію (П. Амселек) [182, р. 342]. Одна виражається тезою «право існує в речах», інша – словами «право існує в думках». Згідно з позицією об'єктивізму, онтологія права – це частина загальної онтології, а право має загальну для всіх реальностей природу, тобто існує незалежно від людей. Суб'єктивізм же – позиція, яка вважає, що право – це реальність, залежна від людей. Воно – творіння людини, а тому не має того ж статусу, що природна реальність.

Проте «правове буття» ґрунтується на його онтологічних особливостях, не є ані об'єктивним, ані суб'єктивним, воно конструюється винятково у людських взаємовідносинах, має інтерсуб'єктивний характер. Поль Рікер демонструє: «правова проблема виникає внаслідок втручання іншого у зв'язку з проблемою шкоди, спричиненої іншому» [123, с. 28]. Так проявляється апіорність інтерсуб'єктивної правової «клітинки», тобто право пов'язує дві рівноправні особистості. Водночас «суб'єкт права – це не інший як близький, ближній, з яким пов'язана тільки моральна проблематика, а інший, відносини з яким опосередковано певним інститутом» [123, с. 29]. «Правове буття» постає як один із аспектів людського буття, в якому буття окремої особистості перетинається з буттям іншого. Однак підґрунтям для

формування «правового буття» можуть виступити лише ті інтерсуб'єктивні відносини, котрі загрожують появою сваволі та апіорі містять детермінуючий момент належного.

Аналізуючи походження «правового буття», слід виділити низку умов, необхідних для існування моралі та права, які можливі лише у разі дотримання: а) визнання свободи волі; б) утвердження можливості справедливості й несправедливості, критерію добра і зла, тобто норми повинного, що, своєю чергою, постає як логічна передумова існування деонтологічного світу права та моралі. Тут проглядається такий зв'язок: несвобідна людина не здатна відповідати за свої вчинки, але тоді ми аж ніяк не можемо говорити про жодні норми права та моралі. Триває процес переходу онтологічної модальності (свободи) опосередковано через свій середній член (відповідальність) у деонтологічну модальність (обов'язок). Ці нові значення та смисли демонструють нам онтологічні умови та границі як моралі, так і права. Вони формують своєрідний вектор на шляху до «правового буття».

Діалектичне поєднання реального та повинного (факту та права) зумовлює проблему співвідношення правового (соціального) середовища та права, і спрямовує наше дослідження до осмислення суперечного співвідношення права ідеального та інституціонального. Аналізуючи суперечність між реальним і повинним, можна виділити два варіанти вирішення проблеми: «а) зовнішній, коли співвідносяться фактична поведінка, яка становить соціальну реальність (те, що є), і право як вираз ідеї належного (те, що має бути); б) внутрішній, коли співвідносяться чинне, позитивне право, яке внаслідок своєї фактичності, темпоральності, матеріальності виражає момент сущого, та ідеї права як ідеалу, зразку і критерію оцінки чинного права з позицій того, яким воно має бути» [78, с. 55].

Водночас феноменологічний метод передбачає потенційну можливість до вирішення проблеми співвідношення реального та повинного, оскільки

вивчає «правове буття» як складову «життєвого світу». М. Гайдегер заявив, що «приписи тих директив, які стають для людини законом і правилом, повинні виникати із суцього. В іншому разі будь-який закон залишиться лише жалюгідним творінням людського розуму» [183, р. 44]. Безпосереднє суще як таке формує «природу речей», на якій ґрунтується повинне. Отож, правову природу можна описати такою формулою: «В міжособистісних відносинах апріорно закладені власні правові міра та порядок». В ній ідеально поєднуються повинне та реальне. Суть правової природи полягає в делегуванні обов'язків і прав у певному інституті. «Право становить також складну багаторівневу систему, динамічний процес власного становлення і відтворення. Порівняно автономними рівнями правового буття є: а) світ ідей (ідея права); б) світ знакових форм (правові норми і закони); в) світ соціальних взаємодій (правове життя)» [78, с. 58]. Вони виступають рівнями становлення права, які виражаються в розгортанні концепції правового буття від абстрактних до більш конкретних визначень.

Феноменологічний підхід убачає наявність у людській екзистенції певних факторів, які формують правові відносини і впливають на співіснування людей. Найгостріше питання, на яке намагається відповісти філософія права, – як формується правова особистість. Обґрунтовуючи уведення в обіг поняття «правова особистість», Ж. Карбоньє підкреслював, що тільки людина з усіх живих істот «наділена здатністю бути юридичною істотою» і тільки їй властива здатність «створювати і сприймати юридичне» [54, с. 61].

Очевидно, «правова особистість» у «правовому бутті» виступає носієм та агентом певних учинків, суб'єктом права. Останній апріорі має схильність до ціннісно орієнтованої діяльності. «Серед ціннісно орієнтованих актів (любові, ненависті та ін.) виділяються такі, які виражають сенс права. Це – акти визнання» [3, с. 76]. Кожне «правове буття» імпліцитно містить ціннісно зорієнтованого суб'єкта права, котрий характеризується інтенціональною

спрямованістю власної діяльності, що передбачає свідомий захист прав інших.

Отож, «цеглинкою», що конститує ціннісно орієнтовану діяльність, є те, що утверджує право, тобто виступає як прояв правосвідомості. Можливість до легітимації є однією з характерних рис права, тобто тим, що формує «правове буття». Саме в процесі легітимації здійснюється рефлексія над власним Его, спроба ототожнення його з іншим, що, своєю чергою, детермінує принцип рівності.

На думку П. Рікера, визнання, або взаємне визнання людей, становить такий тип взаємовідносин, коли люди не намагаються пристосувати один одного до своїх цілей та потреб, тобто ці відносини не є утилітарними. Це відносини рівних партнерів, які уважно ставляться до відмінностей іншого. Саме таке визнання здатне стати підґрунтям для здійснення рівних прав. Основою цієї здатності є те, що «самість», моє «Я» конститується лише завдяки Іншому і за допомогою Іншого в моєму визнанні.

Як наполягає С. І. Максимов: «Структура правового суб'єкта (правової людини) не є простою. Перш за все вона постає в єдності внутрішнього і зовнішнього планів, сутності та існування. На зовнішньому рівні – це особа, логічна конструкція, носій прав і обов'язків, на внутрішньому – особистість, носій правосвідомості» [78, с. 58]. Психологічними факторами, що впливають на формування особистості, виступають: орієнтації на самореалізацію і орієнтації на автономію, єдність індивідуальності («внутрішнього Я») і персональності («орієнтації на Іншого»). Відсутність у правового суб'єкта якогось з цих факторів впливає на забезпечення його літимації.

Відтак формування правового суб'єкта полягає в єдності духовної і соціальної особистості. Правовий суб'єкт – це не стільки внутрішня психологічна структура особистості (не стільки її автентичне «Я»), скільки те, як особистість представлена іншим. Така особистість конститується іншими, «але не в об'єктивному розумінні, а в тому, що усвідомлює себе щодо інших, стосовно розуміння її ролі іншими. Це структурна єдність

відношення та його носія (правовідношення і суб'єкта права)» [185, р. 121]. Це означає, що право породжується через легітимацію правових міжособистісних відносин.

Одним із недоліків феноменологічних концепцій права прийнято вважати відсутність, згідно з визначенням Р. Мертона, теорій середнього рівня, що дозволяють пов'язати абстрактну підставу феноменології права з конкретними дослідженнями права як соціокультурного феномена. Так, відомий теоретик права І. Л. Честнов вважає, що «трансцендентальній феноменології права не вистачає конкретики іманентного, тоді як соціологічній феноменології права бракує апіорної підстави, властивої для всіх правових явищ» [165, с. 7–9].

Як видається, побудові теорій середнього рівня в феноменологічних концепціях права повинен передувати аналіз змісту та структури такого поняття, як «правосвідомість», зокрема наукова правосвідомість. Це обумовлено особливістю феноменологічного підходу до правової онтології і правової гносеології.

Засновник феноменологічного напрямку Е. Гуссерль зазначав про два типи реальності: світ природної настанови (психофізичного *ego*), який існує лише як світ феноменів свідомості, і світ трансцендентального *ego*. Причому звичайний «життєвий світ» вторинний, оскільки конструюється свідомістю трансцендентального *ego*. Е. Гуссерль зауважує про особливість будь-якої свідомості постійно бути спрямованою на предмет. «Інтенція (тобто спрямованість свідомості) присутня завжди як необхідна властивість свідомості» [38, с. 343–347]. Отож, згідно з позицією Е. Гуссерля, усвідомлення предметності – це інтенціональний акт зі складною структурою. Інтенціональні акти представлені у вигляді корелюючої структури того, що мислиться (філософ позначає це словом «*ноема*»), і самого процесу мислення про предмет («*я мислю*»), що позначається терміном «*ноеза*» [113, с. 42–43]. Тобто завжди, коли здійснюється інтенціональний акт, усвідомлюються і дві складові: предмет (мислиме) і здійснення процесу мислення (шляхом

рефлексії). Як аргументує А. В. Поляков, «виділення взаємодоповнювальних аспектів інтенціональності – ноєзіс і ноєми – важливо також з погляду методологічних завдань феноменології, бо вони слугують опису об'єктів свідомості (ноєми) і опису процесу їх побудови або конструювання (ноєзіс)» [113, с. 44].

У з'ясованих позиціях гуссерлівської феноменології насамперед вирізняється оригінальне трактування поняття свідомості. Традиційно під свідомістю розуміють здатність до відображення об'єктивної реальності або результат такого відображення – цілісний образ об'єктивної реальності. Аналогічно визначається поняття правосвідомості як форма суспільної свідомості. Так, наприклад, А. Б. Сапельников та І. Л. Честнов акцентують, що «правосвідомість – відображення в психіці правового буття, результат якого зберігається у вигляді ідей, теорій, емоцій і ставленні суб'єкта до правового буття» [130, с. 270].

Схожих поглядів дотримуються і чимало інших правознавців. Однак, на думку Е. Гуссерля, об'єктивної реальності (зокрема і правового буття), яка існувала б незалежно від свідомості, в принципі не існує, а отже, і «відображати нічого». Як зауважує А. В. Поляков, «поза інтерпретацією (не заломлюючись крізь структуровану мовою людську свідомість) право взагалі не існує ... право – це не якась незалежна від людини об'єктивна реальність» [113, с. 232–233]. Дотримуючись з онтологічних і гносеологічних уявлень Е. Гуссерля, можна вважати, що, на думку філософа, трансцендентальне єго і є свідомістю. Свідомість в межах феноменологічного підходу можна визначати як сукупність інтенціональних актів. Відтак очевидно, що в певному контексті допустимо використання понять «свідомість», «інтенціональність» й «інтенціональний акт» як тотожних. Таким чином, правосвідомість можна визначити як сукупність інтенціональних актів, що конструюють феномен права як єдину цілісну поліфонічну реальність інтерсуб'єктивного простору.

Однак, оскільки структура інтенціонального акту загалом визначається через ноєму та ноєзу, структура правосвідомості також визначатиметься

через окреслені елементи. Сучасний феноменологічний опис структури правосвідомості у різних авторів охоплює такі можливі елементи структури правосвідомості, як правова ідеологія, правова психологія, правові настанови, правові цінності, правова воля і тощо. Як видається, ці елементи можна розглядати як конкретизацію і уточнення змісту основних структурних елементів правосвідомості – ноєми і ноєзи. Слабкою ланкою більшості сучасних теорій правосвідомості можна вважати ігнорування (повне або часткове) проявів несвідомого в правовій сфері. Як доводять роботи радянських і російських психологів Д. Н. Узнадзе, Л. С. Виготського, А. Н. Леонтєва, А. Г. Асмолова та багатьох інших, несвідоме активно виявляється і у сфері пізнання, і в практичному вимірі.

Але, що таке несвідоме з точки зору феноменологічного підходу? Відповідь очевидна: трансцендентальне єго може виявлятися тільки як інтенціональний акт, отже, несвідоме необхідно трактувати як сукупність інтенцій. Однак буквальне розуміння несвідомого призводить до висновку про відсутність у структурі цієї групи інтенціональних актів такого елемента, як ноєза, тобто усвідомлення єго процесу інтенціональної спрямованості на предмет, що суперечить твердженням Е. Гуссерля про структуру інтенціонального акту. Для вирішення цієї проблеми слід проаналізувати роботи вітчизняних психологів із вивчення проявів несвідомого. Так, А. Г. Асмолов указує на дві специфічні риси несвідомого: «нечутливість до суперечностей і позачасовий характер несвідомого» [6, с. 397–398]. Нечутливість до суперечностей полягає у тому, що «в несвідомому дійсність переживається суб'єктом через такі форми уподібнення, ототожнення себе з іншими людьми і явищами, як безпосереднє емоційне відчуття, ідентифікація, емоційне зараження, об'єднання в одну групу різних явищ через «співпричетність», а не пізнається ним через виявлення логічних суперечностей або відмінностей між об'єктами з тими чи іншими істотними ознаками» [6, с. 397].

Інша риса – позачасовий характер несвідомого. У несвідомому, як аргументує А. Г. Асмолов, «минуле, сьогодні і майбутнє співіснують, об'єднуючись в одному психічному акті, а не перебувають у відношенні лінійної незворотньої послідовності» [6, с. 398].

А це означає, продовжуючи думку російського психолога вже з позицій феноменології, що ноеза несвідомого обов'язково проявлятиметься в свідомій діяльності індивіда, причому це може бути як суб'єктивно осмислений акт, що слідує за виникненням несвідомої інтенції, що не відповідає феноменологічній дійсності.

Дослідження несвідомого у вітчизняній психології розпочалося в систематичному вигляді з моменту створення Д. Н. Узнадзе теорії первинної настанови, яка започаткувала наукову школу. Як зауважує А. Г. Асмолов, фундаментальне положення школи Д. Н. Узнадзе – «людина приходить в своє сьогодні не безпосередньо з минулого, а конструює своє справжнє як втілення ескізу майбутніх дій...» [6, с. 397–398]. Це методологічне положення перегукується з ідеями представників феноменології А. Шютца, П. Бергера, Т. Лукмана про соціальне конструювання реальності.

Теорія настанови Д. Н. Узнадзе спершу протистояла психологічним теоріям у дусі біхевіоризму, згідно з якими людина – продукт соціалізації, а свідомість формується винятково за адаптативним принципом: зовнішній стимул – реакція. Відповідно до теорії Д. Н. Узнадзе, під установкою (зокрема правовою) розуміється готовність суб'єкта до реагування в конкретній ситуації, «його основна, початкова реакція на ситуацію, в якій йому доводиться вирішувати певні завдання» [151, с. 25]. Як підкреслює Д. Н. Узнадзе, настанова не є феноменом свідомості, а становить «деякий загальний стан, який стосується не окремих органів суб'єкта, а діяльності його як цілого» [151, с. 59]. Оригінальною у теорії Д. Н. Узнадзе є ідея про наявність двох видів установок: «звичайної, зафіксованої свідомістю, та первинної настанови, яка випереджає і визначає розгортання будь-яких форм психічної активності» [151, с. 189]. Тобто первинна настанова – це сфера

несвідомого. Функція первинної настанови виявляється в тому, що «інтенція до об'єкта, закладена в переживанні будь-якого сприйняття, можливо, спирається тільки на цю невідому підпсихічну сферу» [7, с. 30]. Д. Н. Узнадзе формулює таке визначення первинної настанови: це «свого роду цілісне відображення, на ґрунті якого може виникнути або споглядальне, або дієве відображення» [151, с. 37]. Характерно ставлення Д. Н. Узнадзе до поширеної точки зору, що настанови формуються в процесі соціалізації (зокрема правової соціалізації). «Середовище само собою не дає суб'єкту стимулу до дії, якщо він абсолютно позбавлений потреби, задоволення якої стало би можливим в умовах цього середовища. Середовище стає активним лише відповідно до нашої потреби, коли ми встановлюємо з ним взаємини» [151, с. 49].

Як зазначає А. Г. Асмолов, фіксована і первинна настанови проявляються в двох типах діяльності: що має значення, і в діяльності, в якій відображається внутрішній особистісний сенс. «Перший тип діяльності пов'язаний з фіксованими настановами, інший – співвідноситься з первинними (або, згідно з теорією А. Асмолова, смисловими) настановами» [7, с. 72–75]. Значення і сенс – це поняття, що виступають критерієм для обмеження двох типів установок. Якщо під значенням діяльності можна розуміти важливість (значущість) дій, яка усвідомлюється Іншим, то особистісний сенс можна трактувати як суть, основний зміст феномена, який визначається самою особистістю, що здійснює дію. Водночас сенс настанови може усвідомлюватися, тобто зміщується зі сфери несвідомого у вимір раціонального, і впливати на фіксовані настанови (цілі, умови здійснення діяльності). Як приклад прояву первинної (смислової) настанови А. Г. Асмолов наводить експеримент із моделювання ситуації, в якій частина піддослідних свідомо «безкорисливо» ризикує [7, с. 181–182]. Безкорисність виявляється у відсутності нагороди за ризик – схваленні, популярності, матеріальних благ тощо. Зовнішніх раціональних стимулів для такої

поведінки немає. Крім того, внутрішня неусвідомлена мотивація підштовхує піддослідних до «безкорисливого» ризику.

Проаналізувавши феноменологію Е. Гуссерля, можна помітити, що з позицій цієї філософії можна говорити про світ чистих смислів. Це світ трансцендентного еґо. Перехід до чистої (трансцендентальної) свідомості, на думку Е. Гуссерля, здійснюється за допомогою феноменологічної редукції.

Мислитель пояснює відмінність між позицією природної настанови і позицією трансцендентального еґо так: «якщо ми назвемо еґо, занурене в світ при природній установці, – в досвідному пізнанні або іншим чином, – зацікавленим у світі, то змінена і постійно утримувана феноменологічна настанова полягатиме в розщепленні еґо, за якого за наївно зацікавленим еґо утвердиться феноменологічне, як незацікавлений глядач» [38, с. 365]. Згідно з концепцією Е. Гуссерля, епохе – «радикальний та універсальний метод, за допомогою якого чисте я схоплює себе як еґо разом із чистим життям власної свідомості, в якій і завдяки якій весь об'єктивний світ є для мене, постає таким, яким він є саме для мене» [38, с. 347].

Відтак можна зробити висновок про тотожність феноменів, описаних як первинна (сміслова) настанова в психології і в світі трансцендентального еґо феноменології Е. Гуссерля. Це дозволяє трактувати смислову установку як динамічний аспект трансцендентального еґо. Отож, структура правосвідомості характеризується наявністю двох елементів – ноєми та ноєзи. Водночас ноєма має, своєю чергою, складну структуру, що охоплює правові смислові настанови і правові фіксовані настанови (динамічний аспект ноєми).

Іншим нединамічним аспектом ноєми як елемента структури правосвідомості (крім правової ідеології та інших можливих елементів ноєми, що не входять до чистого за змістом права, можуть слугувати чисті смисли свідомості про право.

Як видається, таке трактування поняття правосвідомості з позицій феноменологічного підходу дозволяє по-новому розглянути проблему

співвідношення свідомого і несвідомого при конструюванні феномена права, намітити нові шляхи формування феноменологічної методології права.

Сенси і цінності є основою правового буття в ментально–аксіологічному аспекті її сприйняття. Вони фіксуються у правосвідомості та є безпосереднім джерелом правопорядку і всіх правових явищ. Конкретними проявами правосвідомості виступають правові сенси (правові ейдоси) як внутрішній зміст правових феноменів, те, що робить їх власне правовими. Сенси інтерсуб’єктивні і є основою взаєморозуміння людей. Центральним правовим сенсом є визнання автономії кожного члена суспільства, його нормативної незалежності, або, згідно з висловлюваннями І. Канта, «здатності бути паном собі». Автономія особистості є етичним корелятом прав людини.

Аналізуючи аксіологічний аспект інтенціональності особистості, С. І. Максимов аргументує: «Експлікація правових сенсів задає правові цінності, які є інтерсуб’єктивними умовами можливості права. Виражаючи те, що є значущим для людини, вони виступають атрибутами права, лежать в основі прав і обов’язків, правових норм як їх об’єкт» [78, с. 59]. Основна правова цінність – справедливість – конституюється взаємним визнанням суб’єктів. Справедливість як форма людського співіснування виражає вимогу «мінімуму любові», або неупередженості. У ствердженні власної свободи і визнанні свободи інших полягає сенс справедливості як критерію оцінки і критики поведінки людей та наявних політико-правових інститутів.

Якщо в умовах правового суспільства, що утвердилося, сенси права виражають себе нібито автоматично і немає необхідності моральної участі індивіда у правових нормах, то в умовах становлення правового суспільства ригористичне дотримання установок правової свідомості є етичним обов’язком будь-якої відповідальної людини.

Основоположними настановами (принципами) правосвідомості виступають безумовний обов’язок поважати чуже право (фундаментальний обов’язок), обумовлений обов’язок поваги людської сутності, ролі людини як

громадянина і члена суспільства та обов'язок обстоювати власне право (доповнювальний обов'язок).

Наслідком дотримання таких принципів стає утвердження у відносинах між людьми добропорядності, чесності і точності у виконанні своїх зобов'язань, а у способі думок – правової настанови. Остання виявляється у ставленні до інших – у приматі справедливості над співчуттям, у ставленні до себе – в ідеї правомочності, тобто у прагненні до незалежного досягнення вигоди і добробуту. Інтегральним виразом правових сенсів є «взаємне визнання». Метафізичною умовою можливості права і обґрунтуванням внутрішньої незалежності (автономії) виступає настанова заперечення рабства і визнання свободи вищою цінністю. Дотримання цих установок правосвідомості призводить до утвердження стійкої системи правового етосу.

Світогляд і правові концепції у громадянському суспільстві зводяться до акцентування відмінностей між мораллю і правом, до розуміння того, що право – це раціональний інструмент, який захищає моральні цінності суспільства саме завдяки тому, що не передбачає схильність до безпосереднього впливу моралі на формалізовану систему. Стан правової культури в громадянському суспільстві забезпечує орієнтацію суспільства загалом і держави на індивіда, захист його особистих прав і психологічного комфорту. Правова поведінка особистості у громадянському суспільстві характеризується переважанням правомірної поведінки, що пов'язано з високим рівнем індивідуальної самосвідомості, правосвідомості та здатністю на правові вчинки.

3.2 Від соціальної метафізики вчинку до феноменології правової настанови

Сьогодні, незважаючи на розвиток громадянського суспільства та правосвідомості, особистість – соціально неактивна. Особливо це стосується утвердження чеснот і обстоювання спільних інтересів. Розмірковуючи над причинами і наслідками цієї неактивності, дослідження, звичайно, слід розпочинати із себе як персоніфікованого члена нації, професії, церкви.

Аналізуючи свої можливості, схилиємося до необхідності визначення рушійної сили вчинку. І як би не хотілося знайти щось нове, – якусь універсальну відмичку – наша внутрішня істота розуміє, що в основі будь-якого вчинку – любов (яка спонукає), мудрість (яка керує) і мужність (яка рухає).

Останніми десятиліттями поняття «вчинок» утвердилось у філософії, соціології та праві, де розглядається в контексті різних форм людської поведінки, проте, незважаючи на безліч наукових публікацій, складно виділити підстави для з'ясування його змістовно-структурних характеристик і для визначення одиниці (вихідної «клітинки») його аналізу, відштовхуючись від якої, можна вирішувати проблеми формування поведінки людини та виховання особистості.

Випадання вчинку з аналізу діяльності, зазначає А. Г. Асмолов, – «... спричинено тим, що в центрі уваги діяльнісного підходу була концептуальна схема окремої діяльності, а соціальна позиція особистості як члена різних соціальних спільнот становила тло дослідження. Там, де є «одна діяльність», немає вибору, пов'язаного з позицією людини в різних соціальних спільнотах, наділених відмінними цінностями, а отже, немає і вчинку як акту людської діяльності, що оцінюється особистістю і соціальною групою» [7, с. 162].

Характерною ознакою людської діяльності, відповідно до теорії А. Н. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна та їх послідовників, є наявність свідомо

обраної мети. Поведінка може бути і усвідомленою, і неусвідомленою, реалізуватися в афективних, ненавмисних, нав'язаних діях. Такі дії, маючи свою специфіку і механізми їх формування, повинні бути відмінними від механізмів формування розумових, практичних та інших видів дій. С. Л. Рубінштейн, аналізуючи природу дії, відзначав суттєві відмінності дії від ечинку, стверджуючи, що «одиницею поведінки є вчинок, а одиницею діяльності – діявзагалі» [125, с. 109–125; 127]. Однак дослідження природи вчинку та механізмів його формування утруднюється відсутністю теоретико-методологічних підстав поведінки, а отже і вчинку, упродовж років вкрай актуально.

Розгляд змісту поняття «вчинок» як одиниці поведінки передбачає аналіз етимології цього терміна. У європейській культурі тлумачення поняття «учинок» здійснив К. Войтила, який стверджував необхідність його розгляду через зворот «я здійснюю вчинок» (*spełniam czyn*): «... у західній філософській традиції терміна «вчинок» відповідає «*actus humanus*», що в перекладі з латинської означає «людська дія»; «... саме слово *spełniać* [вчиняти, виконувати], – продовжує К.Войтила, – заявляє про себе насамперед коренем і етимологією. У нього той же корінь, що у прикметника *pełny* [повний] і в іменника *pełnia* [повнота]. *Spełniać* – значить зробити повним або довести до повноти, тобто виконати. Ось чому *spełnienie* [виконання, здійснення] є найточнішим еквівалентом терміна *actus*, який якраз і вказує на повноту, відповідну певній можливості та потенційності ...» [29, с. 151]. Інакше кажучи, автор розглядає термін «вчинок» невіддільно від особистості, її «Я», стверджуючи, що вчинок і особистість становлять «єдину і внутрішньозгуртовану» дійсність.

Уведення поняття «вчинок» у правовий обіг пов'язано з роботами філософів М. М. Бахтіна і М. К. Мамардашвілі.

М. М. Бахтін стверджує, що «людина відчуває себе впевненою, коли вбачає себе «центром походження вчинку», який, ніхто крім неї, здійснити не може» [11, с. 112–116]. Підкреслюючи активно-суб'єктну природу вчинку, М.

М. Бахтін зазначає, що життя людини можна розглянути як певний складний вчинок: як «останній підсумок, усебічний остаточний висновок; учинок стягує, співвідносить і вирішує в єдиному і вже останньому контексті і сенс, і факт, і загальне, і індивідуальне, і реальне, і ідеальне, бо все входить в його відповідальну мотивацію» [12, с. 32]. Особливо важливим моментом у розумінні вчинку, в діалогічній етиці М.М.Бахтіна, є сягання за межі багатьох наукових дисциплін, коли всі різноманітні сфери і проекції людського буття відображаються тільки у події вчинку, тільки в події вільної відповідальної дії цієї події є втіленням справжньої екзистенції людського буття і співбуття.

У своїй першій філософській роботі, умовно названій публікаторами «До філософії вчинку», М.М. Бахтін зауважує про спадщину наукового раціоналізму та його складової, «теоретично байдужої свідомості», спрямованої на «подання» даних, «виявлення» фактів, які формують наукове знання. Для такого типу свідомості, вважає М.М. Бахтін, абсолютно байдужий індивідуально-історичний момент, а саме – «перетворення судження у відповідальний вчинок його автора»; за такого підходу загальним для різних видів духовно-теоретичної діяльності (природно-наукового і філософського мислення, історичного зображення-опису, естетичної інтуїції) є, як правило, розкол між «змістом цього акту-діяльності та історичною дійсністю його буття ..., внаслідок чого цей акт втрачає ціннісну єдність живого становлення і самовизначення» [10, с. 128]. М.М. Бахтін зазначає про те, що світ як зміст наукового мислення є своєрідним, автономним, але не відокремленим, а таким, що через відповідальну свідомість у дійсному акті-вчинку входить в єдине, яке стає єдиною подією буття. Відповідно, теоретичний розум – тільки момент практичного розуму, тобто розуму моральної орієнтації єдиного суб'єкта у події єдиного буття. Це буття, невизначне в категоріях теоретично байдужої свідомості, можна встановити лише в категоріях дійсної причетності, вчинку.

Відповідальна свідомість, єдність відповідальності опосередковує «конкретну одиничність світу», внутрішній зв'язок елементів особистості,

покликаний утвердити у «вчинку» власну «унікальність». «Вступати» і означає «бути» – бути в житті, бути небайдужим до єдиного цілого, «увійти в буття саме там, де воно не дорівнює собі самому – увійти в події буття» [10, с. 128]. У концепції М. М. Бахтіна змістовно-сміслові визначення цінності істини, добра, краси становлять самодостатній, замкнутий «у собі» світ нескінченно можливого: «все, що є, могло б і не бути, могло б бути іншим; з точки зору можливої цінності, будь-який предмет, наскільки вдалим би не був, повинен бути ліпшим, будь-яке втілення, з точки зору сенсу, – це обмеження» [10, с. 129]. З внутрішньосміслові точки зору, перехід у світ «єдиної дійсності», тобто в життєвий світ людини, неможливий. Відтак постає необхідність ініціативи вчинку щодо сенсу, яка «на моєму єдиному місці» створює дійсний центр походження вчинку і утверджує його (вчинку) закономірність: адже «те, що Я можу скоїти, нікому і ніколи, крім мене, скоїти не вдасться» [10, с. 129].

Таким чином, ініціатива вчинку – це споконвічна повинність, моральний мотив, первинний щодо системи цінностей та норм (правових, етико-естетичних, наукових, релігійних, політичних, соціальних), які є «службовими» стосовно споконвічної повинності людської життєдіяльності. Отже, йдеться не про повинності, що були теоретично «виведені» як наслідок з абстрактної норми, а про онтологічну первинність відповідальності, бо «... абсолютизація етики призводить, як підтвердив досвід Ніцше або Достоєвського, до нігілізму. Отож, нескінченна необхідність обґрунтування «повинності» будь-якими нормами є наслідком природи теоретичного обґрунтування, що перетворюється в низку мета-мета-мета ... метарівня» [110, с. 29]. Згідно з ідеєю М.М. Бахтіна, відповідальність, «причетність мислення», «не-алібі-в-бутті» людини є первинною стосовно форм життєвої активності, тому повинність можна «звести» до рівня будь-якої змістовної активності.

Ґрунтуючись на такій концепції, слід знову розглянути проблему «переходу». У сучасній інтерпретації перехід – це не тимчасова властивість, не характеристика епохи. «Перехід – онтологічна ситуація людини, в якій

перед нею завжди загострюється проблема відкритості і незавершеності буття» [137, с. 78], тобто буття «на кордоні» (М.М. Бахтін). Своєю чергою, спосіб «буття на кордоні» передбачає момент, який М.М. Бахтін називав «моральною нудительністю»: «момент обов'язкового особистого зусилля і подолання власної обмеженості, що виникає внаслідок обмеженості досвіду емпіричного існування; «моральна нудительність», «моральний поступ» – це природний рух, що припускає знаходження свого обличчя, своїх витоків у ситуації принципової відкритості і «неготовності» світу» [137, с. 78]. Сучасна людина часто відчуває себе впевненою лише в автономному, «перед-заданому» світі культурної сфери, в світі, де «її принципово немає» (М.М. Бахтін), однак невпевнено і незрозуміло там, де вона виступає «центром походження вчинку, дійсного єдиного життя». Очевидно, індивідуальна свідомість досі не засвоїла своєї відповідальності за причетність до культури вчинку. Відповідно, оскільки саме спосіб буття «в ситуації переходу» ще досі є не освоєним, він не став для людини нормою життя, єдино можливим шляхом до свободи (дійсної повноти буття), оскільки свобода залишається головним культурним і онтологічним завданням людини» [137, с. 79].

У «ситуації переходу», в «бутті на кордоні», у відкритому просторі «зустрічі смислів» є ще один важливий аспект. Людський вчинок не може бути автономним, «закритим» стосовно культури: вчинок реалізується «тут і зараз», він незворотній і створює нові реалії. Попри те, вважає М.М. Бахтін, культура, що не спрямована на відповідальний вчинок індивіда, як і філософія, не здатна утвердити принцип входження і приєднання світу теорії та раціонального знання до єдиного буття-події та опинилися в стані кризи. Думається, що сьгоднішні зміни в окресленні традиційних філософських проблем актуалізують дискусію про виникнення «некласичного» образу метафізики. В цьому випадку йдеться про виникнення різнохарактерних парадигм «на межі» наукового та гуманітарного знань, філософських дискурсів, в основі яких – обмеження або заперечення різних форм мислення, взаємодія пізнавального і ціннісного, розумного та інтуїтивного, прагнення

до створення «динамічної концепції розуму, що охоплює інтуїтивно-творчі моменти і механізм його переробки в дискурсивні форми» [110. с. 61]. Нові горизонти метафізичного знання дозволяють «заглянути» в світ «некласичної» і «постнекласичної» раціональності.

Коли проаналізуємо праці М.К. Мамардашвілі, то з'ясуємо, що найбільш важливим моментом учинку він вважає підготовку до нього як до акту, що потребує особистої мужності і відвертості, інтеріоризації своїх цінностей. «Вчинок – це факт і тому майже не має значення, наскільки добре він виконаний. Умовою реалізації вчинку є тривалі внутрішні зусилля над утвердженням цінностей, які здійснені раніше чи тривають безперервно. В цьому випадку вчинок перетворюється на засіб саморозвитку особистості, момент її самореалізації» [82, с. 29].

Тільки «... втупившись очима в смерть, ми щось розуміємо в житті», – зазначав М.К. Мамардашвілі. Він сформулював доволі точний термін, що безпосередньостосується підготовки вчинку. «Це поняття точки або моменту підвищеної інтенсивності, в якій людина ніби відривається від звичного плину обставин і стосунку до них. У цей момент тільки й можна говорити про істинно людське буття, коли надактивно працює свідомість і активізується особистість» [82, с. 37]. Утім, М.К. Мамардашвілі продовжує і розвиває ще картезіанську традицію поглядів на людину.

У вітчизняній психолого-педагогічній традиції в трактуванні вчинку і дії наявне певне синкретичне злиття. Очевидно, що вчинок – це теж дія, яка має зовнішнє вираження (реалізацію). Дотримуючись цієї позиції, здійснити вчинок в умі, про себе, так, щоб про це ніхто не знав, – це абсурд. Таке ототожнення вчинку і дії залишає поза межами дослідження підготовку, що передує конкретному вчинку, а також феномени внутрішнього вибору, що не мають зовнішніх проявів. Прикладом цього може слугувати внутрішня зміна наукової парадигми.

У традиційній психології, як справедливо зазначає Д. А. Леонт'єв, «... не було місця для поняття вчинку, зважаючи на її нездатність прийняти образ

людини, як не просто керованого механізму, але свідомого суб'єкта ... Саме детальний аналіз поняття вчинку з опорою на філософські роботи відкриває шлях до перегляду традиційної психологічної парадигми і введення в психологію ідеї свідомого вибору та відповідальності» [72, с. 155].

У роботах С. Г. Якобсон поняття «вчинок» уводиться для позначення дій, «спрямованих на свідому реалізацію моральних імперативів, досягнення ідеалів, творче втілення моральних цінностей» [172, с. 267]. С. Л. Рубінштейн вважає вчинок «одиноцею» поведінки і визначає його як «... як дію людини, в якій провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до суспільства, норм суспільної моралі» [127, с. 338]. Водночас дії він надає значення одиниці психічного аналізу, тієї «клітинки», в якій «укладені основні моменти психіки в їх реальних взаємозв'язках, обумовлених конкретними матеріальними обставинами і взаємовідносинами індивіда з навколишнім світом» [127, с. 339].

Названі змістовні характеристики вчинку мають у своїй основі розуміння вчинку як дії. Однак, згідно з соціологічними дослідженнями, вчинок не може розглядатися поза особистістю. Розуміючи соціальну поведінку як зовнішній прояв діяльності, в якій виявляється особистісна позиція, соціологи акцентують увагу на ціннісному ставленні до соціального об'єкта, а вчинок вважають елементом поведінки, що залежить від мотивів і цілей людини. Вчинок як елемент поведінки в контексті його соціально-психологічного аналізу становить предмет етики, яка досліджує мотиви вчинків, що сягають за межі суспільної системи і набувають історичного значення як зразки людської моральності. Подібні вчинки регулюються і мотивуються більш складними формами морального свідомості – ідеалами, поняттями добра, справедливості, совісті.

Вчинок або проступок, коли йдеться про ненормативний психічний розвиток, – аргументує П.А.М'ясоєд, – «... власне, і характеризує людину як особистість. Це складна структурована, наповнена глибоким змістом, розгорнута в часі і просторі активність, за допомогою якої індивід сягає за

власні межі, долає перешкоди, які йому влаштовує світ, реалізує себе в світі ... Вчинок має свою логіку «дозрівання»... і звершення, що дає змогу вважати його самодетермінованою активністю, проявом прагнення індивіда до свободи всупереч обставинам життя. Особистість породжується вчинком, але і вчинок зумовлюється особистістю» [92, с. 97–98].

Заслуговує на увагу концепція «вчинку» В. А. Роменця, розроблена автором у контексті історико-психологічного підходу на основі ідей С. Л. Рубінштейна. Сутність концепції полягає в аналізі співвідпорядкування понять «дія» та «вчинок», витлумачених відповідно як одиниця діяльності та поведінки. Вчинок розглядається як «осередок» психічного, але «... не у вихідному рубінштейнівському трактуванні, а без підкреслення соціального характеру та обмеженого ставлення до моральних норм суспільства з наголосом на сутність людини в більш широкому сенсі, аніж її соціальність» [125, с. 115]. У логічну структуру вчинку В.А. Роменець включає ситуативний момент, як сукупність внутрішніх і зовнішніх умов учинку, мотивацію, як його рушійну силу, дію, що проявляється у реалізації вчинку, і післядію як рефлексію над дією, яка втілюється в наступну дію. Вчинок, відтак, стає «... живим, самовідновлювальним аналогом самодетермінації психічного», а психічні функції набувають «сенсу вчинку і потребують відповідного розгляду» [125, с. 116].

Характер учинку також має свої особливості: від уміння бачити свою обмеженість і переходити межі своїх можливостей до вміння формувати взаємини в соціумі на основі морально-етичних норм і визначати свою готовність до вчинку. Перший щабель розвитку готовності до вчинку можна спостерігати в дошкільний період: ситуація «Я сам!». Остання характеризується розбіжністю мети дії та її мотиву – спроби дитини діяти самостійно реалізуються через її подолання. Вчинок постає як комплексний, інтегральний вираз людського буття. Тому вчинок – центральна ідея персонології і філософії моральності. Заперечення вчинку призводить до заперечення самовизначення особистості і моральності. Він постає як

детермінований, але водночас вільний (відповідальний) прояв людського буття. Вчинок – не лише специфічна філософема, але і поки що недостатньо усвідомлений винятково цілісний вираз ірраціональності, плідна альтернатива раціоналістичної філософії моральності й етики провини.

Нині правові межі особистості як суб'єкта вчинку і відповідальності за нього практично збігаються з межами психофізіологічної цілісності індивідуальної людської особистості, буквально – з її шкірно-волосяним покривом. Зміна цих меж залежать від віку та психічного здоров'я особистості. Досі в коло відповідальності (правової) потрапляють і деякі спільності людей – «юридичні особи» типу фірм, трудових колективів, громадських організацій. Певне коло відповідальності в межах цивільного законодавства покладається і на сім'ю. Крім того, можна говорити як про загальноісторичну тенденцію «встановлення» кордонів вчинку та відповідальності за нього, так і про поступове звуження правових і моральних меж індивідуальної особистості.

У процесі формування особистості в людини виникає прагнення бути гідною поваги і самоповаги, що, своєю чергою, призводить до необхідності відповідати моральному ідеалу. Поведінка, котра узгоджується з еталоном, є першим етапом морального становлення особистості, її готовності до моральних вчинків.

Отже, аналіз вчинку як одиниці поведінки може бути здійснений і на основі глибокого розгляду сутності людської поведінки як наукової категорії, і через виділення соціально-психологічного змісту вчинку як акту, в якому людина висловлює своє ставлення до світу, інших людей, або як особливої особистісної активності, що не зводиться до окремих дій, а проявляється в правовій установці.

Властиво, під «установкою розуміють як сформовану на основі минулого досвіду схильність сприймати і оцінювати об'єкт, так і готовність діяти згідно з цією оцінкою» [58, с. 264]. Динамічний енергетичний характер відрізняє установку від оціночного ставлення, яке самособою залишається

споглядально-емоційним. Коли об'єктом настанови слугують різні правові цінності, йдеться про правові настанови.

У сукупності настанови організуються в систему ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – це стійка система установок, зорієнтована на соціальні цінності й формування поведінки людей щодо цих цінностей в умовах їх складної взаємодії. Як стверджує М. М. Комаров, «домінуючі настанови спрямовують особистість, визначають її життєву позицію і характеризують змістовний бік ціннісних орієнтацій» [63, с. 357].

Правова орієнтація є інтегрованою сукупністю правових установок індивіда або спільноти, котра безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності в юридично значущих ситуаціях. Таким чином, регулятивна функція права здійснюється за допомогою правових установок і орієнтації, що синтезують і стабілізують інші джерела правової активності.

Правова настанова – система потреб, інтересів, поглядів, ідеалів, що має певну орієнтацію і спрямованість, виступає динамічним елементом правової свідомості. Правова настанова виражає здатність індивіда до певної форми реагування на процес правового встановлення. Це усталена, внутрішньопослідовна система реакцій, певна лінія в реакціях індивіда щодо того правового встановлення, з яким пов'язана настанова.

Правова настанова, як різновид соціальної настанови, будучи одним із основних і важливих регуляторів поведінки людей, становить систему потреб, інтересів, поглядів, ідеалів, що мають певну спрямованість. Правова настанова – це ядро правової свідомості, що втілює базові, засадничі ідеї, переконання, цінності, що стосуються найважливіших сфер життєдіяльності суспільства і держави. Правова настанова є ланкою, яка пов'язує особистість і право, правові почуття, мотиви, ставлення, оцінки з соціально-правовою активністю, правовою поведінкою.

Правова настанова, з одного боку, – це готовність особистості проявити активність в області пізнання, застосування, реалізації права. В процесі правотворчості вона виконує роль «надбудови» всієї структури

правосвідомості, всіх її елементів так, щоб особистість змогла виконати нормативні приписи [145, с. 278].

Правова настанова слугує єднальною ланкою між правовою нормою і правосвідомістю. Правова настанова є найважливішим структурним елементом правосвідомості, індикатором якісного стану правової активності особистості. Правова настанова – це той елемент системи правової свідомості, який надає їй системотворчого характеру [133, с. 32–45].

Специфіка зв'язку правової настанови з правосвідомістю полягає в посиленні останньої під впливом сприятливих, позитивних факторів, що створюються суспільством. В епоху правових перетворень необхідно цілеспрямовано використовувати весь наявний правовий потенціал з метою підвищення рівня правових знань громадян. Переконавання, оцінки, відносини треба спрямовувати на створення позитивних правових установок, які в результаті безпосередньо впливають на правосвідомість індивіда, соціальних груп і суспільства загалом.

Правові настанови є засобом, способом пізнання правових аспектів суспільного розвитку і формування потреб у правовому врегулюванні відповідних сфер суспільних відносин. Вони виступають найважливішим фактором забезпечення складного процесу формування права і раціональних правових норм, які є результатом потреб індивідів, соціальних груп і суспільства.

Правова настанова особистості, як складова правосвідомості, і є предметом вивчення правової психології, охоплює сукупність таких пов'язаних із волею людей психологічних утворень, станів, компонентів (емоцій, почуттів, звичок, переживань), зафіксованих лише певною мірою в свідомості і мисленні індивідів, які виступають стійкою, надійною основою для оцінки правової дійсності.

Наявна система формування правових установок – це багатоваріантний, багатоаспектний механізм, що містить доволізначну сукупність соціально-психологічних факторів і прийомів.

Особливості формування правових установок особистості обумовлені характером і змістом правової соціалізації, що охоплює засвоєння нею всього багатства системи права, вироблення критеріїв соціально-правової оцінки явищ, учинків, що мають юридичне значення, пізнання всіх тих соціальних цінностей, які підтримуються і охороняються правом, набуття навичок, необхідних для впевненої орієнтації в соціально-правовій сфері, становлення установок, пов'язаних із оцінкою законів і права загалом.

Процес соціалізації особистості спрямований на формування та становлення її правової свідомості. Соціалізація є своєрідними пропускними «воротами», через які індивід потрапляє в соціальне середовище, наповнене соціально-правовими зв'язками і відносинами, за допомогою соціального пізнання і спілкування, засвоєння соціального досвіду, правових норм, цінностей, ролей, функцій, прав і обов'язків, які, своєю чергою, перетворюються на власні переконання, правові настанови, ціннісні орієнтації, що дозволяють людині відчувати себе повноцінним громадянином свого суспільства. Тісний зв'язок соціалізації з формуванням правових установок створює необхідну атмосферу для виникнення позитивних взаємовідносин у сфері дії права.

Значущість правової соціалізації обумовлюється тим, що вона через формування правової настанови забезпечує таку правову активність, яка невідворотно призводить до формування правової держави.

Найважливішим джерелом правової активності особистості є позитивна соціально-правова настанова, тобто принципова духовна спрямованість на цінності правової культури суспільства. Простіше кажучи, позитивна соціально-правова настанова особистості впливає на формування її правової свідомості. Остання відсутня (ще не сформувалася, деформувалася, зруйнувалася і т. д.), якщо такої настанови немає або її місце посідає негативна соціально-правова настанова. Соціально-правові настанови – це той елемент системи правової свідомості, який надає їй

системоутворювального характеру. Настанова на «право» – основа правової свідомості особистості або соціальної групи.

До основних напрямів формування позитивних правових установок належать: а) формування у громадян позитивного ставлення до права як соціальної цінності – це насамперед виховний вплив правових цінностей на поведінку громадян упродовж життєдіяльності; ціннісний аспект права важливий тим, що він є стимулювальним чинником утворення позитивної правової настанови на свідомому рівні суб'єкта правових відносин; б) підвищення рівня правових знань громадян – через набуті правові знання індивід легко орієнтується в чинній правовій дійсності; наявність більш повних знань правових приписів, уміння застосовувати їх на практиці, виконуючи юридично значущі дії, постійно вдосконалюючи свої правові знання, безпосередньо відображається на ступені розуміння державно-правових явищ і дозволяє більш раціонально реалізовувати свої права і виконувати обов'язки, намічені державою; в) удосконалення факторів формування позитивних правових установок у сфері праці; г) психологічне виховання особистості – важлива ланка в механізмі формування позитивних правових установок; психологічне виховання і навчання – це складові висококультурної та освіченої людини, це те, без чого індивід не може реалізуватися як особистість.

Соціально-правова настанова певною мірою співвідноситься з таким аспектом правосвідомості, як повага до права. На наш погляд, повага до права є не що інше, як позитивна соціально-правова настанова. «Головним носієм поваги до закону в забезпеченні правомірної поведінки», – вважає український правознавець П. М. Рабінович, – «призначений бути оціночно-інсталяційний комплекс правосвідомості – оцінки права і правові настанови» [119, с. 126–127].

Соціально-правові настанови здійснюють значний вплив на поведінку громадян, який не можна вивчати без аналізу таких установок, однак останні залишаються у сфері свідомості. Настанови підтверджують потенційну

спрямованість особистості «на право» чи «проти права» або «в обхід права», але не правову або протиправну природу здійснюваних нею актів і дій по суті. «На прийняття конкретних рішень може впливати безліч різноманітних факторів, наприклад, конкретна обстановка, в якій приймається рішення. Інша річ – дії, проаналізовані статистично, у значній кількості випадків. Тут і виявляється справжнє ставлення особистості до чинних правових інститутів» [101, с. 413].

Правова поведінка, яка сформована належним чином, передбачає: знання, і відповідне ставлення до правових норм, що створюють мотив поведінки, який шляхом постановки мети сягає конструювання правової настанови, яка є останньою єднальною ланкою між правосвідомістю і безпосередньою правовою поведінкою. Як обґрунтовує С. С. Алексєєв, «у процесі засвоєння соціальних знань триває зміна позицій особистості від ролі стороннього спостерігача до зацікавленості, від зацікавленості – до готовності і переконаності, відтак – до дії» [5, с. 79].

Правова настанова особистості – змістовно-динамічний (поведінковий) компонент правосвідомості особистості, що виражає схильність і готовність особистості до скоєння правової поведінки певного типу (виду).

«Результатом правового виховання є сформована правова настанова, що виявляє ставлення особистості до наявних правових принципів та інститутів, що призводить до такого висновку: для найбільш повного розуміння сутності правової настанови необхідно розглянути її зв'язок із поняттям сенсу, відносин, життєвої позиції» [163, с. 70]. Такий підхід дозволяє зробити висновок про те, що настанова виступає ціннісним станом суб'єкта, що передує прояву активності.

«Поняття правової настанови тісно пов'язано з такими поняттями, як «орієнтація», «позиція» особистості, що дає змогу у зіставленні окреслених понять розкрити зміст правової настанови як одного з різновидів соціальної настанови. До зазначених понять можна також віднести цінність як об'єкт, на який спрямована настанова» [164, с. 72]. Невипадково настанова виступає як

спрямованість особистості, її зорієнтованість. Певне ставлення особистості до об'єкта діяльності формується на основі оцінки, причому об'єкти усвідомлюються як цінності, це вже фактично позитивне ставлення особистості, що сприяє становленню відповідних їм правових установок.

Правова настанова є результатом об'єктивації особистості, що представляє вид суб'єктно-об'єктних взаємин людини з навколишньою дійсністю. «Ставлення індивіда до умов соціальної дійсності – ось головна ознака, за допомогою якого можна визначити установку особистості, її спрямованість і поведінкову готовність. Індивід стає особистістю тільки під впливом суспільства, а його діяльність тією чи іншою мірою підконтрольна свідомості» [166, с. 187–188].

Після аналізу правових установок доцільно зробити такі висновки: норми, видані різними державними органами, норми різних галузей права мають неоднакову силу впливу на поведінку особистості; відмінність між правовими принципами та правовими приписами зумовила неоднаковість правових установок; як правило, правові настанови розділяються на фіксовані та актуально моментальні; критерієм усвідомленості правової настанови є ставлення особистості до тих чи інших правових цінностей; сутність правових установок, спрямованих на той чи інший вид соціально-правової активності, визначає мотиви і відповідні їм цілі; за мотивом правомірної поведінки «приховано» головний критерій правових установок – потребу.

До найбільш загальних факторів, що впливають на формування правової настанови, можна віднести такі, як політичний устрій суспільства, рівень розвитку суспільної правосвідомості, система духовних цінностей суспільства, наявна правова система і чимало інших.

Становлення і розвиток людини як особистості, суб'єкта з активною життєвою позицією пов'язано із засвоєнням і осмисленням значного і різноманітного соціального досвіду, з формуванням різних форм свідомості (політичної, моральної, релігійної, правової). Оскільки «особистість є елементом діючої суспільної системи, то її соціальна активність регулюється

цінностями та механізмами цієї системи, які, своєю чергою, диктують особистості різні варіанти життєвих ситуацій і водночас шляхи їх вирішення, варіанти і вимоги відповідної поведінки» [111, с. 295]. Соціально-громадська система об'єктивно зобов'язує особу виконувати різноманітні функції і вирішувати завдання (соціалізуватися), що зумовлюються інтересами й потребами членів суспільства.

За допомогою передання соціального досвіду суспільство впливає на формування правових установок особистості, її свідомості та поведінки.

Підсумовуючи, слід наголосити, що формування кожної особистості здійснюється під безпосереднім впливом різноманітних процесів її соціалізації, під якою розуміється процес становлення та розвитку особистості, засвоєння знань, цінностей і норм, властивих суспільству, соціальній спільноті, групі.

Значущість правової соціалізації полягає у формуванні таких правових установок у громадян, які забезпечували би правову активність, правомірну поведінку, а також прагнення до становлення правової держави.

Правова настанова і правова свідомість формуються в процесі правової соціалізації і одночасно стають істотним фактором цієї соціалізації. З теоретичних міркувань під час правової соціалізації індивід, опановуючи певний обсяг правових знань, юридичних норм, принципів і вимог, засвоює ці правові цінності так, що вони перетворюються в особисті переконання і наміри, стають життєвою потребою. Очевидно, що правова соціалізація повинна безпосередньо співвідноситися з правовою установкою і, відповідно, правовою свідомістю. Простежується взаємозалежність, гармонійне поєднання правової соціалізації, що формується правовою установкою, і правової свідомості загалом. Чим якісніший зв'язок між цими категоріями, тим реальніше виконання завдань, пов'язаних із формуванням правової держави, з продуктивною правовою системою і жорстким механізмом правового регулювання суспільних відносин.

3.3 Феноменологічна парадигма інтенціональної визначеності правового буття

Основний принцип феноменологічного підходу до розуміння права – принцип інтерсуб’єктивності соціального світу – дозволяє по-новому окреслити питання про трансцендентальну підставу знання (і правового буття) й дає на нього нову відповідь. Цей принцип – основа феноменологічного бачення права, був започаткований у межах теорії комунікативної дії Ю. Габермаса, яка «описує дворівневу структуру сучасного суспільства («система» і «життєвий світ»)[129, с. 31]. Дослідник уявляв інтерсуб’єктивність як синонім комунікації – через те, що коли розмовляємо з іншими, то визнаємо їх як себе. У теорії комунікативної дії Ю. Габермас не оминає увагою суб’єктів спілкування (правової взаємодії). У характеристиці суб’єкта автор виділяє комунікативну, когнітивну і телеологічну складові. Когнітивна компонента в суб’єкта відповідає за його здатність набувати знання в процесі практичного освоєння світу і практики спілкування. Телеологічна – пов’язана з його здатністю до цілеспрямованої діяльності. Комунікативна складова, що перебуває в центрі уваги Ю. Габермаса, виявляється в об’єднувальній силі, зорієнтованій на взаємне розуміння мови, що гарантує учасникам спілкування однакове розуміння ситуації та досягнення консенсусу.

У межах феноменологічного підходу до правового розуміння буття Е. Гуссерль активно розробляв концепцію «життєвого світу», який він порівнював зі світом права за ознаками об’єктивності й трансцендентальності. «Життєвий світ, на думку вченого, є сукупністю всіх можливих чи дійсних горизонтів досвіду людського життя» [129, с. 32]. Життєвий світ передує первинним сутностям буття, науці та картині світу. Він є справжнім і не вимагає підтвердження чи доведення. Саме таке розуміння життєвого світу було використане одним із послідовників Е. Гуссерля – М. Гайдегером.

М. Гайдегер модифікував учення Е. Гуссерля на підставі його ідеї феноменології як методу. Він надавав перевагу буттю, а не свідомості, як Е. Гуссерль. Стосовно правової проблематики, то М. Гайдегер чільне місце надає проблемі діалогу в праві, тому що, на його думку, самотність індивіда серед інших людей стала наслідком його тотальної нездатності до діалогу. «...На перший погляд може здаватися, що усі люди разом, але насправді вони самотні...» [129, с. 32], – підкреслює вчений. У зв'язку з цим виникає головна проблема – перевиховання самотньої людини у суб'єкта правового діалогу. Отже, щоб вирішити цю проблему, необхідно спочатку збагнути причини самотності людини в суспільстві. По-перше, людина екзистенційного діалогу – самотня, тому що їй складно з іншими, оскільки останні хвилюють і нервують її. Але, з іншого боку, вони карбують людське «Я», примушують прислуховуватися до «Іншого». У цьому разі є сподівання на порозуміння між ними. Так виникає потреба у спілкуванні як засаді, що змогла б об'єднати людей у світ суб'єктно-суб'єктних відносин, усунути відчуженість у людських взаєминах. Суб'єктно-суб'єктні взаємини зумовлюють спільне творення світу спілкування, в якому людина проникає у світ іншої, а завдяки цьому – у себе. Саме в такий спосіб індивід стає центром уваги в правовому спілкуванні.

Він розпочинає прислуховуватися до іншого суб'єкта спілкування, стає відкритим, щирим і відвертим, ставиться до інших (потенційних суб'єктів правового спілкування) не як до об'єктів, а як до суб'єктів пізнання, важливим у яких є не лише їхні позиції, а й погляди, думки, почуття.

Екзистенційна феноменологія М. Гайдегера має багатьох прихильників у юриспруденції. Прикладом можуть бути погляди У. Луйжпена, який основою обирає вчення Е. Гуссерля. Він надає гносеологічну та онтологічну перевагу суб'єкту, який у процесі буття вступає у правовідносини з іншими, визнаючи їх існування й необхідність для повноцінних взаємин. У такий спосіб реалізується основний принцип правових відносин – інтерсуб'єктивності. Згідно з цим У. Луйжпен справедливо зауважує, що

«людське існування – це завжди співіснування з іншими. Таке співіснування, природно, не позбавлене конфліктів. Уникнути їх допомагає право з властивим йому мінімумом справедливості».

У зв'язку з цим сьогодні вітчизняні вчені намагаються збагнути сутність права через його конфліктне призначення. У цьому сенсі зазначається, що право може розглядатися як інструмент урегулювання різноаспектних конфліктів. Попри це, право виконує суттєву роль на всіх стадіях розвитку конфлікту, а також виступає превентивним засобом для пом'якшення наслідків конфліктів. Відповідно до цього правові конфлікти вирішуються в різний спосіб: конституційними процедурами, судовим і господарським розглядом справ, адміністративними процедурами. Ці процедури сприяють прийняттю рішення на основі права, що виключає його безпідставність і суб'єктивізм, а виправлення можливих помилок здійснюється завдяки відповідним юридичним процедурам (оскарженню, перегляду рішення тощо). За допомогою цих заходів конфлікт набуває чітких рис, інституціоналізується, формалізується, як формалізується і процедура його розв'язання. Як превентивний засіб, право передбачає попереджувальні заходи, спрямовані на збереження та зміцнення нормального стану юридичних відносин. На правовому рівні застосовуються такі соціально-правові заходи профілактики юридичних конфліктів: формування поваги до права і закону з боку особи, суспільства і держави; удосконалення законодавства, врахування суспільних інтересів і громадської думки в правотворчості; розвиток і підвищення суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості й правової культури; активізація діяльності ЗМІ з правової пропаганди; зміна ціннісно-правових настанов населення в напрямі дотримання законів; зміцнення режиму законності й правопорядку; підвищення престижу юридичної науки тощо.

Оскільки прихильники феноменологічного підходу щодо розуміння права, особливо його екзистенційного напрямку (напряму М. Гайдегера), вважають основою права конкретну життєву ситуацію чи правовідносини,

право реалізується з прийняттям рішення у конкретній юридично значущій ситуації. За ухвалення такого рішення здійснюється становлення постійно мінливого права. Водночас право регулює поведінку в процесі правової взаємодії, а типові ролі визначає індивідуалізована норма поведінки, яка виводиться з розуміння суб'єктів взаємодії. Головна проблема під час актуалізації цих ідей полягає у поєднанні буття окремого індивіда, апріорного буття взагалі й правового буття, опосередкованого нормами, об'єктивного права як сукупності правових норм, які встановлюють правові повноваження, заборони й обов'язки, і суб'єктивного права як сукупності правових повноважень, заборон та обов'язків, що належать конкретному індивіду.

Абстрактний характер правового буття перешкоджає однозначному тлумаченню цього суспільного феномена, що, своєю чергою, призводить до плюралістичності його розуміння. З цього приводу у науці прийнято розрізняти широке та вузьке визначення окресленого феномена. В широкому розумінні «правовим буттям є сукупність правових явищ: правових норм, інститутів, правовідносин, правових доктрин, правової ідеології, правового менталітету» [77, с. 148]. У вузькому значенні під правовим буттям розуміють лише базисні правові реалії, щодо яких інші правові явища є похідними. Тому під «правовим буттям» у різних наукових школах прийнято розуміти правові норми (нормативізм), правовідносини, або ж «правові емоції» (психологічний напрям)» [83, с. 79].

Незважаючи на те, що широке та вузьке розуміння правової дійсності є різними, не слід їх протиставляти, оскільки загальна картина правової дійсності залежить від того, що саме становить базисний (початковий) феномен. У зв'язку з цим С. Максимов пропонує інтегральну концепцію правового буття як «світу права, який конструюється із правових феноменів, упорядкованих залежно від стосунку до базисного феномена, як до «першореальності» права» [77, с. 148].

Як фундаментальна наукова категорія теорії права, правова дійсність є складною та багаторівневою системою взаємопов'язаних і взаємоузгоджених

елементів, які у сукупності становлять автономну сферу людського буття. Серед них можна виокремити: 1) теорію права, ідею права (природне право); 2) правові норми та закони (позитивне право); 3) правовий досвід і суспільну практику (правове життя). Ідея права, або ж теорія права, є засадничим, логічно першим елементом правового буття, що зосереджує істинність права як такого. В цьому аспекті ідея права – найбільш загальне, абстрактне вираження сутності права, його «проект», ідеальність правового буття. «До цього елемента правової дійсності прийнято відносити суб'єкта права, цінності права і питання єдності прав та обов'язків учасників правовідносин» [3, с. 76–78].

Другий елемент правового буття – позитивне право, тобто система санкціонованих державою норм (законів), основна мета яких полягає у реалізації ідей права. Втілення правових ідей у закон відображається у структурі нормативно-правових актів, які охоплюють такі елементи, як суб'єкт (той, кому адресована норма), цінності (те, що захищає норма) і відповідні права та обов'язки учасників правовідносин.

Ще одним рівнем правового буття є безпосередня реалізація ідей права, тобто правореалізація, яка полягає в усвідомленні та здійсненні суб'єктом своїх прав щодо інших учасників правових відносин. Елементи правового буття взаємопов'язані та взаємоузгоджені, утворюють у сукупності єдину автономну сферу людського буття – світ права.

Сутність правового буття, як наукової категорії, виявляється через призму людської свідомості, свідомого відображення у ній картини права.

Попри це, «правове буття необхідно сприймати не лише як суб'єктивне осмислення права, а як таку сферу правового життя, активним учасником якої є суб'єкт правовідносин» [77, с. 147]. Саме тому правове буття нерозривно пов'язано з правовою свідомістю та похідними від останньої правовою ідеологією, правовою культурою та правовою поведінкою. Варто зазначити, що правове буття не є субстанціональною реальністю, як, наприклад, річ матеріальна. Правове буття більше виступає певним способом осмислення,

організації та інтерпретації різних правових аспектів соціально-правового буття та водночас є важливою формою організації правового життя суспільства.

Правове буття є ідеальною категорією, тобто становить особливий вид буття –ідеального, суть якого тлумачиться як «те, що має бути» (у нашому випадку «право, яким воно має бути насправді»). Ідеальність такої категорії означає, що вона є нематеріальним відображенням правової дійсності у людській свідомості. Правове буття є автономним феноменом ідеальної дійсності та здатне існувати незалежно від людської свідомості. Головним моментом у правовому бутті та всіх його складових є вплив на суспільні відносини, зокрема на учасників цих відносин. Подібний вплив виявляється по-різному, але він настільки істотний, що людина, відчуваючи його дію, ототожнює її з реальністю.

До характерних ознак правового буття можна віднести ті, що «вона: є особливою формою суспільного буття; є ідеальною категорією та поєднує об'єктивний і суб'єктивний аспекти буття права та нерозривно пов'язана зі свідомістю, чуттєвістю, практикою» [147, с.48]; здійснює вплив на учасників суспільних відносин; тісно пов'язана з культурними, економічними та політичними чинниками, що наявні у суспільстві; охоплює все коло правових феноменів (явищ): і фундаментальні, і похідні від них, і негативні, і позитивні; забезпечує процес утворення права, його тлумачення та застосування; відображає загальну динаміку правового життя соціуму, процес розвитку окремих правових інститутів і реальні зміни, що в них відбуваються; є показником ціннісно-духовного та культурного рівнів розвитку суспільства.

Ураховуючи означене, правове буття можна визначити як складний багатоаспектний феномен ідеальної реальності, який становить гармонійну єдність внутрішнього (суб'єктивного) та зовнішнього (об'єктивного) аспектів буття права і складається з фундаментальних правових сутностей та інших, похідних від них, правових явищ, що об'єктивно існують у полі правової матерії та впливають на учасників суспільних відносин. Сучасна юридична

наука розглядає правове буття не лише як філософську категорію, а й як особливий правовий феномен. Тому подальші методологічні дослідження цього суспільного явища надзвичайно важливі для правильного її наукового розуміння і застосування у категоріальному апараті правової науки.

Висновки до розділу 3

Право в сучасному світі дедалі частіше виконує роль соціального регулятора, сфера впливу якого не обмежується юридичною системою, а охоплює всі характеристики буття особистості.

Отож, аналізуючи вплив інтенціонального світу людини на формування правової поведінки, правової культури, «правового буття» та правосвідомості ми з'ясували значущість інтерсуб'єктивних відносин у контексті правового зростання особистості. Остання, будучи інтегрованою у «правове буття», безпосередньо бере участь у процесі правотворчості, формуванні правового життя. Властиво, за таких умов кожен соціальний суб'єкт постає як активна особа, яка має суперечливі, але водночас й однотипні з іншими інтереси. Саме ці інтереси соціальний суб'єкт не може реалізовувати поза інтерсуб'єктивними відносинами, а тому єдиним можливим способом його існування виступає соціальна комунікація, яка передбачає правову соціалізацію, тобто правову діяльність у публічній площині та формування правових установок. Дуже важливо, що інтенціональність проявляє передусім таку спрямованість правосвідомості, яка містить потреби аксіологічного регулювання системи організації життєвого світу довкола ідей свободи, рівності та справедливості: це те, про що міркує чи передає у повідомленні (репрезентації) суб'єкт права.

З точки зору трансцендентальної феноменології, сутність «правового буття» утворюють легітимація та розуміння правових текстів, інтерналізація

соціальних агентів права, що в комплексі впливає на формування правосвідомості, правової культури, правової поведінки, правових учинків, створення правової настанови особистості, встановлення когнітивних правових зв'язків і загальних правовідносин, інакше кажучи, є «джерелом права». Як наслідок – створюються передумови для подальшої реалізації права в різних формах, зокрема для правотворчої діяльності, що припускає певну правову оцінку життєвих обставин, осмислення й тлумачення юридичних норм, заповнення прогалін і дозвільних колізій, вибір варіантів поведінки.

Правова інтенціональність конкретної особистості тісно пов'язана з великою кількістю людей, тобто з колективним тлумаченням (визначенням) права, належної правової поведінки тощо. Така спрямованість правосвідомості, від правової настанови до правового вчинку, є безперервним правотворчим процесом, у якому «правове буття» рефлектується та конститується людським мисленням, народжується з «переплетення» численних індивідуальних правових проектів. Правове буття у цьому випадку розуміють як сукупність правових значень і змістів, через які сприймаємо світ, як загальну сукупність об'єктів та явищ цього соціокультурного світу, яким він фіксується у повсякденній свідомості особистостей.

Отже, дослідження праксеології інтенціональності «правового буття» дає змогу з'ясувати основні риси таких рівнів буття правової реальності, як правові поведінка, вчинок, настанова, і виявити основні сенси правосвідомості, як її ейдоси. Це, своєю чергою, підкреслює феноменологічний статус «правового буття» як реальності, визначальною ознакою котрої виступає її інтерсуб'єктивний характер.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі сформульовано низку висновків і пропозицій, спрямованих на вирішення наукової проблеми – філософсько-правового розуміння інтенціональності правового буття:

1. Феноменологія виконує орієнтувальну роль для праворозуміння. По-перше, вона є методологічною основою інтегративного праворозуміння, яка розширює межі сприйняття права, встановлені традиційними типами праворозуміння; передбачає зміщення у сферу багатовимірного опису права, в якій воно постає як дійсний світ права або правове буття; орієнтує на дослідження актуального права, пошук його підстав у людському бутті. По-друге, феноменологічні дослідження тенденцій та трансформацій правового буття збагачують теорію права такими поняттями, як «інтенціональність», «інтерсуб'єктивність» і «життєвий світ». По-третє, вона є теоретичною та методологічною основою для правової герменевтики, правового екзистенціалізму та комунікативної концепції права.

2. Специфічним правовим об'єктом або смисловим конфігуратом, котрий об'єднує феноменологію права та інтегративне праворозуміння, виступає правове буття. Теоретичним підґрунтям останнього слід вважати учення про життєвий світ, а методологічним – інтенціональний аналіз.

3. Концепт правового буття – синтетичне поняття і смисловий корелят права, який володіє відкритим «горизонтом» значень: смислових вимірів і правових явищ. У контексті смислових вимірів правове буття – це форма смислової наповненості права, яка передує теоретичним твердженням про нього. Правове буття утворюється з вихідних даностей правосвідомості, які виражаються у вигляді доступних і очевидних уявлень про межі правового порядку. Сукупність правових явищ, обумовлених діяльністю суб'єкта права, визначає правове буття як таке, що пов'язано із соціальним досвідом,

закріпленим у правових нормах і цінностях. Система зв'язків між правовими явищами і смисловими вимірами утворює теоретичну конструкцію (модель), значення якої полягає в тому, що вона відкриває наявне правове буття і актуалізує його предметне значення.

4. Встановлено, що осмислення правового буття стосується інтенціонального аналізу правової знаково-символічної системи й визначається двома конкурентними перспективами: ідеальною (теоретичним значенням правового буття) і прагматичною (значенням правового буття в умовах ситуації). Одна стосується когнітивних можливостей уявлення щодо правового буття, інша – способу розуміння та інтерпретації його смислу. Виділено два види правових цінностей: ейдетичні та актуальні. До першого виду входять ті правові цінності, що не залежать від цілей законодавця або їх конкретно-історичного втілення; інший утворюють ті ж правові цінності, але розглянуті в певному історико-культурному контексті, системі дій та оцінок, які сприймає суб'єкт.

5. Обґрунтовано, що інтенційний корелят виступає структурним елементом правосвідомості, яка виникає на рівні міжсуб'єктних відносин і здійснюється через генерування сенсів, уявлень, концептів та правових норм, обумовленим визнанням цінності індивідуальної й політичної свободи. Запропоновано пояснення природи процесуальності права та умови формування образу позачасової правової структури. Процесуальність права визначається змінами правового буття, які корелюються зі смислоутворенням в інтенціональній структурі правосвідомості. Однак, незважаючи на постійну мінливість права, суб'єкт права володіє інтенціональним полем, постійно присутній в ньому, що, своєю чергою, є підставою для інтенціонального виділення елементів і зв'язків, створює фікцію позачасової структури права.

6. Іntenціональна експлікація правового буття, як вважав Е. Гуссерль, уможлиблюється в результаті феноменологічної редукції, внаслідок якої нам байдуже, чи існує інтенціональний об'єкт насправді. Бо важливий не об'єкт дослідження, але лише його ноєма, яка сама собою, як вважають

феноменологи, не містить вказівок щодо свого онтологічного статусу. Отож, ноєма у феноменологічному дослідженні правового буття виконує роль інтендованого об'єкта і практично замінює реальний об'єкт.

7. В процесі інтенціонального аналізу правового буття виявлено, що правові феномени виникають інтуїтивно у формах інтенційних корелятивів сенсотворення та символізації ідей справедливості, рівності, свободи, безпеки тощо, які постають у вигляді правових сутностей, найзагальніших, необхідних і незмінних рис правових феноменів, без яких вони не можуть існувати.

8. Правові сутності є незалежними від предметно-речової фактичності й могли б існувати самі собою, проте ноетична активність, що лежить в основі їх конституювання, вимагає емпіричного, або досвідного матеріалу. Феноменологічний підхід дає підстави розуміти право як інтенційний корелят суспільної дійсності, що опредметнюється через акти правосвідомості, які виникають з потреб регулювання й організації "життєвого світу" суспільства в його відношенні до системи влади і державного управління. Головне інтенційне спрямування правосвідомості як такої стосується не стільки примусово-каральної функції, як налаштування на регулятивне забезпечення системних та організованих суспільних відносин, які покликані гарантувати людині певну міру її приватної й політичної свободи та соціальної справедливості. Відтак, правосвідомість завжди стосується уявлення про регулювання відносин між індивідом, спільнотою і владою.

9. Інтенціональний аналіз правового буття в його феноменологічному тлумаченні спрямований на раціональну реконструкцію тих його значень, які вже були до феноменологічного дослідження, чи то як сфера повсякденної правової діяльності або ж наукової правової діяльності.

10. Встановлено, що ідеалістична настанова феноменології виявляється у виборі критерію істинності результатів інтенціонального аналізу, який вбачається не в його відповідності реальності, а у так званій смисловій і символічній наповненості наших інтенцій, тобто в їхньому семантичному

існуванні. Іntenціональний аналіз правового буття, виявляючи корелятивність рівнів правового смислопкладання об'єкта (ноеми) і рівнів актів правової свідомості (ноези), розглядається як один із методів наукового дослідження, але протиставляється іншим, зокрема каузальному аналізу та емпіричному поясненню.

11. Інтегративна феноменологічна модель виступає структурою правового буття. З її допомогою були описані зв'язки, які виникають між соціальним досвідом, що формує контекст реалізації інших елементів правової структури, правовими цінностями, що визначають мету і зміст правових практик, суб'єктами права, яким властиві здібності діяти і бути визнаними в правовому просторі, та судженнями суб'єктів права, що актуалізують їх здатності та надають значення правовим фактам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абрамов А. И. Функции правосознания и их роль в реализации функций права / А. И. Абрамов // Правоведение. – 2006. – №5. – С. 23–34.
2. Азархін К. А. Онтологічні інтенції / К. А. Азархін // Дні науки філософського факультету: Міжнародна наукова конференція (2011 р., 20–21 квітня, 2012 р.). – К.: ВПЦ Київський університет, 2011. – Ч. 3. – С. 3–4.
3. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. юрид. ин-та, 1998. – 216 с.
4. Алексеев С. С. Право и правовая система / С. С. Алексеев // Правоведение. – 1980. – № 1. – С. 25–34.
5. Алексеев С. С. Государство и право / С.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1996. – 192 с.
6. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2002. – 416 с.
7. Асмолов А. Г. Психология личности: культурно–историческое понимание развития человека / А. Г. Асмолов. – М.: Academia, 2007. – 528 с.
8. Балинська О. М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): словник (категорії, поняття, терміни) / О. М. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 164 с.
9. Балинська О. М. Право як тип спонукального мовлення / О. М. Балинська // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство. – Вип. 628. – 2012. – С. 41–46.
10. Бахтин М. М. Философия поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники: ежегодник, 1984–1985. – М.: Наука, 1986. – С. 80–160.

11. Бахтин М. М. Архитектоника поступка / М. М. Бахтин // Социология исследования. – 1986. – №2. – С. 112–116.
12. Бахтин М. М. Работы 1920 –х годов. / М. М. Бахтин. – К.: «Next», 1994. – 383 с.
13. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – СПб.: Пресс, 2006. – 1093 с.
14. Бегиашвили А. Ф. Проблема начала познания у Б. Рассела и Э. Гуссерля / А. Ф. Бегиашвили. – Тбилиси, 1969. – 122 с.
15. Беккариа Ч. О преступлении и наказании / Ч. Беккариа // О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. – М.: Наука, 1995. – С. 109–116.
16. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
17. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Жан-Луи Бержель [Перев. с франц.]. – М.: Nota Bene, 2000. – 576 с.
18. Большой юридический словарь / Под ред. А. В. Малько. – М.: Проспект, 2009. – 704 с.
19. Брактон Г. О законах и обычаях Англии / Г. Брактон // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. – М.: Гардарика, 1996. – 413 с.
20. Бурлай Є. В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема / Є. В. Бурлай // Проблеми філософії права. – №.1. – 2003. – С. 83–85.
21. Буряк В. В. Античная философия: учебник / В. В. Буряк. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2009. – 256 с.
22. Вайсман Р. С. К проблеме развития мотивов и потребностей / Р. С. Вайсман // Вопросы психологии. – №5. – 1973. – С. 30–40.
23. Великий енциклопедичний юридичний словник / За. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2007. – 1020 с.
24. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. –К.: Перун, 2004. – 1440 с.

25. Величко А. М. Нравственные и национальные основы права / А. М. Величко. – СПб.: Издательство юридического института, 2002. – 156 с.
26. Венгеров А.Б. Теория государства и прав: учебник для юридических вузов / А. Б. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.
27. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / М. Вертгеймер. – М.: Прогресс, 1987. – 235 с.
28. Винюкова И. В. К вопросу о структуре правовой системы / И. В. Винюкова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 2. – С. 130–145.
29. Войтыла Кароль (Иоанн Павел II). Личность и поступок: Антропологическое исследование / Кароль Войтыла. – М.: МГУ, 2010. – 400 с.
30. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура: Учебное пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2000. – 52 с.
31. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер: [Пер. с нем.] / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова.– М.: Прогресс, 1988. –
32. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.
33. Гетьман А. П. Філософія / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян. – Х.: Право, 2012. – 648 с.
34. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Н. Л. Гранат // Юрист. – №11/12. – 1998. – С. 170–181.
35. Гуссерль Э. Статьи об обновлении / Э. Гуссерль // Вопросы философии. – 1997. – № 4. – С. 109–136.
36. Гусерль Е. Досвіди і судження: дослідження генеалогії логіки / Е. Гусерль. – К.: ППС-2002. – 356 с.

37. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль. – М.: Академический проект, 2009. – 486 с.
38. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль. – Мн.: Харвест, 2000. – 750 с.
39. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная философия. Введение в феноменологическую философию / Э. Гуссерль. – СПб.: Владимир Даль, 2004. – 400 с.
40. Гуссерль Э. Идея феноменологии / Эдмунд Гуссерль. – М.: Гуманитарная Академия, 2008. – 224 с.
41. Депенчук Л. Богдан Кістяківський / Л. Депенчук. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
42. Дмитрієнко Ю. М. Українська правова свідомість: вітчизняні дослідження XIX ст. – початку XX століть / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 120–129.
43. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права / С. Н. Егоров. – СПб.: Лексикон, 2001. – 272 с.
44. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
45. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Общее учение о праве и государстве. – М.: Хранитель, 2006. – С.180–510.
46. История психологи в лицах и персоналіях / под общей ред. А. В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – 564 с.
47. Исупов К. Русская философия собственности (XVII-XX вв.) / К. Исупов, И. Савкин. – СПб.: Ганза, 1993. – 512 с.
48. Жоль К.К. Философия и социология права / К.К. Жоль. – М.: Юнити-Дана, 2005. – 416 с.

49. Зарапин О. В. Парадокс как онтологический принцип мышления / О. В. Зарапин // Ученые записки Таврического национального университета. Серия: философия, социология. – 2001. – Т.14, (53). – №1. – С. 22–29.

50. Затонский В. А. Категория «правовая жизнь»: опыт теоретического осмысления / В.А. Затонский, А.В. Малько // Правоведение. – 2006. – № 4. – С. 4–17.

51. Кабальський Р. О. Природа нормативності права: у пошуках визначення / Р. О. Кабальський // Проблеми законності. – Вип.91. – 2007. – С. 195–200.

52. Кант И. Метафизические начала учения о праве: Сочинения в 6 тт. / И. Кант. – Т.4. – Ч. II. – М.: Пресс, 1965. – 478 с.

53. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

54. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. – М.: Прогресс, 1986. – 352 с.

55. Кельман М. С. Юридична наука як об'єкт методологічного дослідження: монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль: Тернограф, 2011. – 348 с.

56. Кістяківський Б. О. Вибране / Б.О. Кістяківський; пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упоряд., передм. і приміт. Л. П. Депенчук. – К.: Абрис, 1996. – 512 с.

57. Кикнадзе Д. А. Потребности: Поведение: Воспитание / Д. А. Кикнадзе. – М.: Мысль, 1968. – 148 с.

58. Клименко С. В. Основы государства и права / С.В. Клименко, А.Л. Чичерин. – М.: Зерцало, 1996. – 354 с.

59. Ковалев В. И. Психология личности / В. И. Ковалев. – М.: Просвещение, 1970. – 391 с.

60. Коваленко І. Правова соціалізація як процес формування правової культури / І. Коваленко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/vkr/2011_6/st11.pdf

61. Ковлер А. І. Антропология права: учебник / А. И. Ковлер. – М.: Норма, 2002. – 480 с.

62. Козловський А. А. Право як догма і право як ідея (гносеологічний аспект) / А. А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету імені Ю. Федьковича. Серія: Правознавство. – 1996. – №4/5. – С. 98–102.

63. Комаров М. М. Теория государства и права / М. М. Комаров. – М.: Норма, 1996. – 448 с.

64. Костицький В. Право як цілісність / В. М. Костицький // Право України. – 2002. – № 2. – С. 8–9.

65. Костицький М. В. Соціальні проблеми сучасного етапу творення української держави і права як проблеми людинознавчі / М. В. Костицький // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права. – 2009. – № 2. – С. 6–9.

66. Кравець В. М. Право як об'єкт пізнання / В. М. Кравець // Право України. – 2001. – № 6. – С. 82–83.

67. Крисюк Ю. П. Соціальний та правовий порядок і стабільність суспільства: взаємозв'язки й взаємообумовленість / Ю. П. Крисюк // Право України. – 2007. – № 7. – С. 30–33.

68. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1976. – 211 с.

69. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 218 с.

70. Левинас Э. Путь к Другому / Пер. Е. Бахтиной. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. – 240 с.

71. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.

72. Леонтьев Д. А. К психологии поступка / Д. А. Леонтьев // Экзистенциальная традиция в философии, психологии, психотерапии. – 2006. – № 2(9). – С. 153–158.
73. Лифшиц М. Идеальное и реальное / М. Лифшиц // Вопросы философии. – М.: 1984. – № 10. – С. 120–14.
74. Лой А. Н. Сознание как предмет теории познания / А. Н. Лой. – К.: Наук. думка, 1988. – 248 с.
75. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман. [Пер. с нем.] А. Антоновский. – М: «Логос», 2004. – 232 с.
76. Максимов С. І. Про філософське осмислення права (до питання про предмет філософії права) / С. І. Максимов // Вісник Акад. прав. наук України. – 1998. – № 2. – С. 89–98.
77. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
78. Максимов С. І. Феноменологічний підхід до розуміння правової реальності / С. І. Максимов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2009. – №2. – С. 54–60.
79. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації / С. І. Максимов. – Х.: Право, 2010. – 332 с.
80. Малько А. В. Правовая жизнь / А.В. Малько // Общественные науки и современность. – М, 1999. – № 6. – 65–75.
81. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М.: Прогрес, 1990. – 365 с.
82. Мамардашвили М. К. Картезианские размышления / М. К. Мамардашвили. – М.: Высшая школа, 1993. – 352 с.
83. Манилова И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И. П. Манилова. – Екатеринбург: Уральская гос. юр. академия, 1996. – 352 с.
84. Марченко М.Н. Правоведение: учебник / М.Н. Марченко, Е.М. Дерябина. – М.: Проспект, 2004. – 416 с.

85. Матвиевская Г.П. Рене Декарт, 1596–1650 / Г. П. Матвиевская. – М.: Наука, 1976. – 234 с.
86. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали» / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 2. – С. 3–15.
87. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права / Н.И. Матузов. – Саратов:Сарат. гос. академии права, 2004. – 512 с.
88. Методологические вопросы науковедения / под общей ред. В. И. Оноприенко. – К.: УкрИНТЭИ, 2001. – 332 с.
89. Михайлов А. М. Идея естественного права: история и теория / А. М. Михайлов. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 632 с.
90. Мотрошилова Н. В. Понятие и концепция жизненного мира в поздней философии Эдмунда Гуссерля / Н.В. Мотрошилова // Вопросы философии. – 2007. – № 9. – С. 100–114.
91. Мясищев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясыщев. – М.: ЛГУ, 1960. – 426 с.
92. Мясоед П. А. Системно–деятельностный подход в психологии развития / П. А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2005. – №5. – С. 90–100.
93. Невважай И. Д. Социально-философские основания концепции правовой реальности / И.Д. Невважай // Философско-правовая мысль: Альманах. – Вып. 4. –2002. – С. 18–24.
94. Нерсисянц В. С. Философия права: Учебник / В.С. Несерсянц. – М.: НОРМА, 1997. – 652 с.
95. Нехаева У. И. Правомерное поведение как ценность правового порядка / У. И. Нехаева // Философия права. – №4. – 2009. – С. 74–76.
96. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. – М.: Мысль, 2010. – Т.І. – 744 с.
97. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. – М.: Мысль, 2010. – Т.ІІ. – 634 с.

98. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. – М.: Мысль, 2010. – Т.III. – 692 с.
99. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. – М.: Мысль, 2010. – Т.IV. – 736 с.
100. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов / П. И. Новгородцев. – СПб.: Лань, 1999. – 228 с.
101. Общая теория государства и права / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с
102. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ : монографія / А. И. Овчинников. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2003. – 429 с.
103. Ойзерман Т. И. Рациональное и иррациональное / Т. И. Ойзерман // Вопросы философии. – № 2. – 1977. – С. 82–95.
104. О कोरोков В. Б. Релятивистская реконструкция феноменологических топологий мышления Э. Гуссерля и М. Гайдегера / В. Б. О कोरोков. – Днепропетровск: РВВ ДНУ, 2003. – 172 с.
105. Орлов И. Б. Политическая культура России XX века: Учеб. пособ. / И. Б. Орлов. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 223 с.
106. Осипова Н. П. Феномен соціальної ефективності права: онтологічний підхід / Н. П. Осипова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2008/articles/Osipova.pdf
107. Павлов И. П. Сборник сочинений / И. П. Павлов. – М.: АН СРСР, 1963. – Т.2. – 410 с.
108. Пайпс Р. Собственность и свобода / Р. Пайпс. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 35 с.
109. Пацурківський П. С. Інтегративний підхід в системі методів пізнання права / П. С. Пацурківський // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство. – Вип.75. – 2000. – С. 10–18.

110. Перспективы метафизики: Классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков // Под ред. Г. Л. Тульчинского и М. С. Уварова. – СПб.: Алетейя, 2000. – 411 с.
111. Пиголкин А. С. Общая теория права / А.С. Поголкин. – М.: МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с.
112. Пилюгина Н.С. Теоретические основания антропологии права: декларации и реальность / Н.С. Пилюгина // Закон и право. – 2008. – № 10. – С. 23–26.
113. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций / А. В. Поляков. – СПб.: Издательский дом СПб. гос. ун-та, 2004. – 472 с.
114. Популярный юридический энциклопедический словарь / Редкол.: О. Е. Кутафин, В. А. Туманов, И. В. Шмаров и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – 800 с.
115. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія / За ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюка. – Х.: Право, 2007. – 248 с.
116. Право и культура: Монография / В. С. Нерсеянц // Отв. ред. Н.С. Соколова. – М.: РУДН, 2002. – 403 с.
117. Пролеев С. В. Духовность и бытие человека / С. В. Пролеев; АН Украины. Ин-т философии. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
118. Прибрам К. Языки мозга / К. Прибрам. – М.: Прогресс, 1975. – 464 с.
119. Рабінович П. М. Соціалістичне право як цінність / П. М. Рабінович. – Львів: Вид-во при Львів. у-ті, 1985. – 167 с.
120. Рабинович П. М. Основы общей теории права и государство: учебное пособие / П. М. Рабинович. – Х.: Право, 2005. – 219 с.
121. Рабінович С. П. Взаємозв'язки природного та позитивного права: методологічні засади дослідження / С. П. Рабінович // Проблеми філософії права. – Том VI-VII. – 2008–2009. – С. 64–72.

122. Решетніченко А. В. Генеза розвитку права від протосоціуму до середньовіччя / А. В. Решетніченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Grani/2010_5/F-9.pdf

123. Рикер П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права / П. Рикер // Вопросы философии. – 1996. – №4. – 27–36.

124. Рикер П. Время и рассказ / П. Рикер. – М.; СПб., 2000. – 196 с.

125. Роменець В. А. Методологические взгляды С. Л. Рубинштейна в контексте отечественных психологических традиций / В. А. Роменець // Вестник НТУУ «КПИ». Серия: Философия. Психология. Педагогика. – 2008. – Вып. 3. – С. 109–125.

126. Рубанець О. Нові аспекти когнітивного підходу до проблеми абстракції / Олександр Рубанець // Персонал. – 2006. – № 6 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=312>

127. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Белый город, 1978. – 814 с.

128. Савин А. Э. Способ периодизации исторического процесса у Гуссерля / А.Э. Савин // Вопросы философии. – 2008. – № 1. – С. 141–151

129. Сайфуліна Ю. В. Феноменологічний підхід до розуміння права / Ю. В. Сайфуліна // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 29–33.

130. Сапельников А. Б. Теория государства и права / А. Б. Сапельников, И. Л. Честнов. – СПб.: Знание, 2006. – 325 с.

131. Селіванов В. М. Право і закон (Філософський погляд на співвідношення права і закону) / В. М. Селіванов // Проблеми філософії права. – Т.ІІІ. – 2005. – С. 51–62.

132. Сировацький В. І. Формування категоріального апарату теорії правосвідомості / В. І. Сировацький: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Fmpp/2011_2/surovar.htm

133. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун [Пер. з рос.]. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

134. Скакун О. Ф. Правосознание – компонент правовой системы или ее предсистема? / О. Ф. Скакун // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom9/5.pdf>
135. Скуратівський А. Взаємозв'язок правової культури і соціального буття в процесі суспільної трансформації / А. Скуратівський // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.info-prensa.com/article-1169.html
136. Сливка С. С. Філософія права / С. С. Сливка. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 270 с.
137. Смирнов С. А. Бытие свободы или проблема культурной идентичности в ситуации онтологического перехода / С. А. Смирнов // Философские науки. – 2004. – №4. – С. 72–86
138. Соловьев Э. Ю. Личность и право / Э. Ю. Соловьев // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 67–90.
139. Соловьев Э. Ю. От обязанности к призванию, от призвания к праву / Э. Ю. Соловьев // Одиссей. Человек в истории. – 1990. – С. 48–55.
140. Сперанский М. М. О свободе и рабстве / М. М. Сперанский // Русская философия права: антология / авт.-сост.: А. П. Альбов, Д. В. Масленников, М. В. Сальников. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 41–45.
141. Спиридонов Л. И. Теория государства и права / Л. И. Спиридонов. – М: Изд. группа «Фирма «Гардарика», 1995. – 304 с.
142. Суслов В. А. Структура правосознания / В. А. Суслов // Правоведение. – 1997. – № 2. – С. 86–98.
143. Тарасенко Н. Ф. Природа, технологія, культура / Н. Ф. Тарасенко. – К.: Наук. думка, 1985. – 254 с.
144. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юрист, 2001. – 776 с.
145. Теорія права і держави: підручник / ред. А. С. Васильєв. – К. : КНТ, 2010. – 464 с.
146. Тирских М. Г. Стереотипизация социального поведения: правовые и иные социальные регуляторы общественных отношений /

М. Г. Тирских, Л. Ю. Черняк // Академический юридический журнал. – №3. – 2009. – С. 4–11.

147. Тиунова Л. Б. О системном подходе к праву / Л. Б. Тиунова // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 46–52.

148. Толстых В. И. Сознание (духовное) как предмет философского анализа / В. И. Толстых // Духовное производство. – М.: Политиздат, 1986. – С. 10–69.

149. Торндайк Э. Бихевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении / Э. Торндайк, Дж. Б. Уотсон. – М.: АСТ-ЛТД 1998. – 704 с.

150. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой. – СПб.: Юрид. ин-т, 1998. – 183 с.

151. Узнадзе Д. Н. Психология настанови / Д. Н. Узнадзе. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.

152. Уотсон Дж. Поведение как предмет психологии (бихевиоризм и необихевиоризм) / Дж. Уотсон.– М.: Изд-во МГУ, 1980. – 165 с.

153. Феноменология Э. Гуссерля // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www // bibliofond.ru/view.aspx?id=114039](http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=114039)

154. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер; пер. А. Анистратенко, И. Знаешева. – СПб.: Ювента, 1999. – 364 с.

155. Філософія права : Словник / Укладачі: В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Ін Юре, 2003. – 408 с.

156. Философия права: Учебник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов [и др.]. – М.: Эксмо, 2005. – 416 с.

157. Фрагменты ранних греческих философов. – М.: Наука, 1989. – 576 с.

158. Фромм Э. Человек для самого себя. Исследование психологических проблем этики / Э. Фромм; перевод Э.М. Спировой. – М.: Аст, 2010. – 352 с.

159. Гайдегер М. Бытие и время / М. Гайдегер. – М.: Норма, 1999. – 234 с.
160. Гайдегер М. Основные проблемы феноменологии / Мартин Гайдегер. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 2001. – 446 с.
161. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – Т.1 / Х. Хекхаузен. – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.
162. Хрестоматия по истории древнего мира: Избранное. – М.: Наука, 1950. – 343 с.
163. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – М.: ДТД, 1997. – 378 с.
164. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія / М. М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.
165. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна / И. Л. Честнов // Правоведение. – 2002. – № 2 (241). – С. 4–16.
166. Чикалова Е. С. Взаимодействие морали и права: социально-философский анализ / Е. С. Чикалова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 185–192.
167. Шлекин С. Проблема права. Философско-методологический аспект / Сергей Шлекин. – СПб.: Либроком, 2013. – 280 с.
168. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Н. М. Юрашевич // Известия вузов. Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 178–187.
169. Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М.: Юристь, 2001. – 1272 с.
170. Юридическая психология: Хрестоматия / сост. В.В. Романов. – М.: Юрайт, 2010. – 480 с.
171. Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации человека / П. М. Якобсон. – М.: Просвещение, 1969. – 137 с.
172. Якобсон С. Г. Психология формирования и развития личности / С. Г. Якобсон. – М.: Наука, 1981. – 367 с.

173. Яркова Е. Н. История и методология юридической науки: Учебное пособие / Е. Н. Яркова. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университет, 2012. – 463 с.

174. Электронно-вычислительная техника в исследованиях нарушений психической деятельности человека / под ред. Н. Клайн, Е. Ласка. – М.: Медицина. – М.: 1971. – С. 283 – 297.

175. Элементарные начала общей теории права: Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 2003. – 752 с.

176. Allport G. The nature of personality / G. Allport. – Mass: Cambridge, 1953. – P. 38–51.

177. Atkinson J. The introduction of motivation / J. Atkinson. – Princeton: Van Nostrand, 1978. – 405 p.

178. Berlyne D. The intentions / D. Berlyne. – N.Y.: MCGrawhill, 1965. – 187 p.

179. Bindra D. Motivation: A systematic reinterpretation / D. Bindra. – New York, 1959. – 354 p.

180. Brown J. A. S. The social psychology of industry / J. A. S. Brown. – Harmondsworth: Weir, 1980. – 315 p.

181. Cattell R. B. The birth of the Society of Multivariate Experimental Psychology / R. B. Cattell // Journal of the History of the Behavioral Sciences. – 1990. – № 26. – P. 48–57.

182. Controversion about Law's Ontology / ed. by P. Amselek and N. MacCormick. – Edinburgh, 1991. – S. 342.

183. Heidegger M. Uber den Humanismus / M. Heidegger. – Frankfurt a. M., 1968. – S. 44.

184. Hull C. L. Principles of Behavior / C. Hull. – NY: Appleton-Century-Crofts, 1943. – 382 p.

185. Kaufmann A. Preliminary Remarks on a Legal Logic and Ontology of Relations / A. Kaufmann // Law, Interpretation and Reality. Essays in

Epistemology, Hermeneutics and Jurisprudence. – Kluwer: Dordrecht – Boston – L., 1990. – S. 121.

186. Maslow A. Motivation and personality / A. Maslow. – N.Y.: Harper and Row, 1954. – 411 p.